AUGUSTIN

DE DIALECTICA

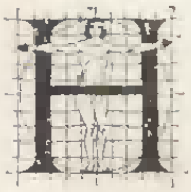

HUMANITAS

COLECȚIA

AUGUSTIN

DE DIALECTICA

Ediție, traducere, introducere,
note, comentarii și bibliografie
de
EUGEN MUNTEANU

HUMANITAS

BUCUREȘTI 1991

Coperta colecţiei:
DOINA ELISÀBETA ŞTEFLEA

Redactor:
ALEXANDRU SKULTÉTY

ISBN 973-28-0176-x

INTRODUCERE

1. *Ediţii*

Păstrat în cinci manuscrise sub titlul De dialectica sau Principia dialecticae, acest opuscul al lui Augustin a fost editat mai întîi la Basel, în 1558, sub numele lui Chirius Fortunatianus. În celebra lor ediţie, benedictinii maurini includ opusculul în Appendix, printre alte *spuria*, considerîndu-l inautentic. Reapare în ediţia de *Opera omnia* în XII tomuri, ieşită de sub tipar între 1700—1703 la Antwerpen. În *Patrologia latina* a abatelui J. P. Migne, De dialectica ocupă coloanele 1409—1420 ale tomului XXXII. Ediţia critică a lui CRECELIUS, din 1857, considerată drept cea mai bună, dar care nu prezintă diferenţe mari faţă de textul benedictin, a fost reluată şi emendată în 1975 de JACKSON, A. şi constituie ediţia de referinţă în cercetările moderne. Textul benedictin se mai găseşte şi în AUGUSTIN, O., IV, p. 52—68.

Opusculul a fost tradus integral în limbile franceză (de M. H. Barreau, în AUGUSTIN, O., IV, p. 52—68), engleză (JACKSON, A., p. 82—120) și germană (RUEF, p. 19—43). O traducere românească parțială a cap. V și VII se găsește la WALD, F. L., p. 138—143.

2. *Ediția de față*

Textul latin al ediției noastre reproduce lectura benedictină după AUGUSTIN, O., cu acceptarea principalelor amendamente ale lui CRECELIUS și JACKSON, A., autori de la care, în scopul facilitării urmăririi trimiterilor din note, am preluat și numerotarea paginilor și rîndurilor manuscrisului. prototip. Ortografia și punctuația textului latin sînt cele tradiționale în filologia clasică românească.

Ținînd seama de specificul acestui opuscul, am optat în traducere pentru respectarea îndeaproape, pe cît s-a putut, a spiritului textului, urmărind păstrarea aspectului său tehnic; am introdus, de obicei în paranteze drepte, numai completările cu caracter explicativ absolut necesare înțelegerii adecvate și exacte a ideilor, conceptelor și distincțiilor lui Augustin. Aceleași imperative ale adecvării și clarității au determinat și păstrarea, în corpul versiunii românești, a

formei originale (însoțită de echivalentul românesc) a conceptelor-cheie și a unităților lexicale sau sintactice propuse de Augustin ca exemple.

Versiunea noastră a beneficiat și de confruntarea cu traducerile engleză (JACKSON, A.) și germană (RUEF).

În note și comentarii am acordat prioritate corelațiilor necesare, de doctrină și terminologie, cu autori antici, greci și latini, căutînd să evidențiem, de fiecare dată, originalitatea poziției lui Augustin. Dintre numeroasele trimiteri posibile la teorii moderne ale semnului lingvistic, le-am pus în lumină doar pe cele mai evident înrudite.

Autorii antici au fost citați conform uzanțelor internaționale, după edițiile indicate în bibliografie. Cînd operele citate au beneficiat de o traducere românească, aceasta a fost reprodusă, chiar dacă nu am fost satisfăcuți uneori de echivalările terminologice. Traducerea textelor latinești și grecești lipsite de mențiunea *trad. rom.* ne aparține.

3. *Problema paternității*

Includerea de către benedictini a opusculului între operele apocrife ale lui Augustin a determinat multă vreme, datorită autori-

tăţii ediţiei maurine, considerarea sa drept inautentică.

Deşi recunoscuseră că în Retractationes, I, 5, Augustin enumerase, printre lucrările pe care le-a redactat în tinereţe, în scopul edificării spirituale a fiului său Adeodatus, şi una, sub formă de dialog, despre dialectică, alături de altele, similare, despre retorică, muzică etc. şi deşi Augustin indică limpede că din aceste lucrări nu au rămas decît nişte fragmente incipiente *(sola principia remanserunt)*, maurinii pun totuşi sub semnul întrebării paternitatea lui Augustin, întemeindu-se pe două argumente principale: în opuscul nu este indicat în mod explicit drumul de la cele corporale către cele spirituale, cum era obiceiul lui Augustin în opere de acest tip, şi, în al doilea rînd, lucrarea nu a fost redactată sub formă de dialog.

Astăzi nimeni nu se mai îndoieşte de certa paternitate a lui Augustin asupra lucrării. Argumente diferite, de natură textuală, filologică şi ideatică, nu lasă nici o putinţă de îndoială. Deja CRECELIUS, în *Cuvîntul înainte* al valoroasei sale ediţii, a pus în evidenţă fragilitatea argumentării benedictine, arătînd că absenţa indicaţiilor exprese asupra drumului de la cele corporale către cele

spirituale se explică prin caracterul neterminat al lucrării, de vreme ce și în De musica acest aspect este tratat la urmă. Faptul că De dialectica nu are forma unui dialog se explică prin caracterul său de schiță, cum însuși Augustin a specificat în Retractationes; în schimb, aspectul general, colocvial și didactic, cu numeroase enunțuri imperative, hortative și interogative, indică intenția autorului de a-i da forma unui dialog. Tonul predominant al discursului este unul doctoral, al magistrului către discipolul său, ceea ce se vede și din abundența persoanei a II-a singular a verbelor și a pronumelor: *fac igitur* 'presupune deci' (8, 10), *vide* 'ia aminte' (9,5), *ad te iam pertinet iudicare* 'rămîne la aprecierea ta' și *paulisper accipias* 'să afli' (9,15), *perspicis* 'observi' (10,1), *videbis originem verbi* 'vei observa [că] etimologia cuvîntului' și *vide tamen paululum* 'în sfîrșit, gîndește-te puțin' (11, 10) *refer nunc animum* 'îndreaptă-ți acum atenția' (14, 15) *adtende* 'să observi' (17, 20), *constitue* 'imaginează-ți' (17, 30), *vides*, *ut arbitror* 'îți dai seama, cred' (19, 15) etc.

Nu poate fi trecută cu vederea, între argumentele cele mai puternice în sprijinul paternității, prezența în cap. VII (13, 5) a indica-

ţiei exprese asupra numelui autorului: Augustin îşi ia propriul nume drept exemplu, pentru a ilustra una din modalităţile de impresionare prin semnul verbal a auditorului.

Dar forţa cea mai mare în afirmarea paternităţii o are coincidenţa de doctrină între De dialectica şi opere certe, ale maturităţii, precum De Magistro, De quantitate animae, De Trinitate, Confessiones, De doctrina christiana etc., coincidenţă care se manifestă nu numai în privinţa aspectelor generale, dar coboară pînă la chestiuni de amănunt, precum cele ţinînd de identitatea de concepte şi termeni. Caracteristică lui Augustin este şi cunoaşterea perfectă a doctrinei stoicilor, ca şi deschiderea spre probleme asupra cărora nu se mai aplecase reflecţia filozofică antică [1].

---

[1] Pentru problema paternităţii, în afară de CRECELIUS, mai vezi, pentru secolul trecut, şi PRANTL, passim şi STEINTHAL, II, 293—296, unde Augustin este luat în discuţie în calitate de exponent al logicii şi lingvisticii stoice. În urma comparaţiei extinse cu opere ale maturităţii, THIMME, 10, nota 1, este în măsură să afirme cel dintîi că „în mod absolut inconfundabil se află aici spiritul, stilul şi ideile tînărului Augustin". Ipoteza autenticităţii este întărită apoi, cu noi argumente, de MARROU, S. A., 576—578, de PINBORG, S. S., 149—151 (care oferă şi ample

4. *Momentul redactării*

De dialectica este o operă de tinerețe, scrisă de Augustin cu certitudine înainte de momentul crucial al convertirii sale, ceea ce și explică, probabil, absența oricărei trimiteri sau aluzii la învățăturile creștine. După LABRIOLLE, tabelul nr. 7, p. 715, De dialectica a fost redactată de Augustin între anii 387—391, în aceeași perioadă în care a scris și tratatele De musica (operă certă), Principia rhetorices și Categoriae X ex Aristotele decerptae (opere de autenticitate îndoielnică). SIMONE, 2 și WALD, F.L., 137, indică anul 384 drept momentul redactării

---

texte paralele din De dialectica, De Magistro și De Trinitate), precum și de BARWICK, P., 8. Sprijinind și el paternitatea, SIMONE, 2, nota 3, arată că preocuparea pentru studiul semnelor, analiza semnificațiilor și a ambiguităților sînt probleme care revin mereu în opera lui Augustin. Mai recent, JACKSON, A, 30, cercetînd cu atenție istoria textului și aplicînd metoda statistică în analiza filologică critică, conchide că Augustin este în mod cert autorul lucrării, iar PEPIN, 60, după o reexaminare a argumentelor pro și contra, înclină spre atribuire, ca și RUEF, 13, care este mai prudent, afirmînd că „nu este absolut sigur, dar este foarte probabil" că Augustin a scris acest opuscul.

opusculului. În Retractationes I,5, Augustin amintește despre tratatele de gramatică, retorică, dialectică, muzică, geometrie, aritmetică și filozofie pe care a încercat să le elaboreze pentru educația fiului său, tratate din care au rămas însă doar niște fragmente, în păstrarea unor prieteni: ... *sola principia remanserunt, quae tamen etiam ipsa perdimus, sed haberi ab aliquibus existimo.* În temeiul acestui pasaj, BROWN, 126, acceptat de JACKSON, T.S., 10 și RUEF, 12, fixează ca termen al redactării anul 387, cînd, la Milano, în vîrstă de 33 de ani (n. 354), Augustin aștepta să primească botezul.

5. *Coordonatele generale ale tratatului*

În forma în care ni s-a transmis, De dialectica conține doar partea introductivă a unei opere care trebuie să fi fost concepută mult mai întinsă. Mai mult decît un tratat strict aplicat unui singur domeniu [2], opusculul este o discuție în care se încearcă delimitarea sferei de interes a dialecticii de cele ale gramaticii și retoricii, cu care se află strîns îmbinată prin obiectul comun, limbajul

[2] BARWICK, P. 8, consideră, în mod restrictiv, că De dialectica are caracteristicile unui „Lehrbuch der stoischen Dialektik".

uman (definit într-o perspectivă constant semiotică). Cele trei discipline alcătuiesc împreună stadiul elementar, *trivium*, în sistemul educațional al celor „șapte arte liberale", imitare după modelul paidetic grecesc (ἐγκύκλιος παιδεία), care va funcționa încă multă vreme în lumea occidentală (vezi FUCHS, passim). Preocupat în mod constant de problematica educațională, Augustin preconiza în C o n f e s s i o n e s, IV, 16, studiul sistematic al tuturor celor *septem artes liberales*, care trebuia să conducă spre o pregătire completă a tinerilor și să faciliteze astfel accesul către înțelepciune. Ca fost profesor de retorică, Augustin asimilase în practica educațională lucrările clasice de dialectică și retorică ale lui Cicero, Varro și Quintilian, prin intermediul cărora își însușise în profunzime gîndirea greacă și, în special, doctrina stoică. Dintre toate tratatele cu conținut și finalitate didactică pe care intenționa să le scrie, se pare că, în afară de tratatul D e m u s i c a, doar D e d i a l e c t i c a a fost redactat într-o formă mai avansată.

Cît privește conținutul acestei lucrări, este de mirare cum exegeți de mare autoritate îl apreciază ca fiind „elementar și banal" (MARROU, S.A., 237) sau „lipsit de orice originalitate" și prezentînd interes doar în

privința terminologiei (COSERIU, G.S., 123). Pe bună dreptate, DUCHROW, 42, a combătut acest punct de vedere, arătînd adînca schimbare de perspectivă operată de Augustin în concepția înaintașilor, precum și originalitatea vădită de opuscul în numeroase chestiuni de amănunt.

6. *Știința dialecticii ca metadisciplină*

Ca și pentru toți antecesorii săi în grade diferite, și la Augustin gîndirea teoretică rămîne dominată de un fel de „sincretism epistemologic": retorică și dialectică, metafizică și hermeneutică, fizică și politică, analitică și sofistică sînt sfere interferente. Meditația filozofică la Platon, la Aristotel și la stoici este, în bună măsură, un efort de delimitare a granițelor și a centrelor de interes ale diferitelor discipline [3]. În opusculul augustinian de care ne ocupăm, efortul de disociere a obiectivelor se aplică retoricii, gramaticii și dialecticii; dominanta semiologică a discursului augustinian, cea care îi conferă amprenta specifică, este impusă de așezarea limbajului uman în centrul investigației. Justificarea acestei opțiuni teoretice se află în preeminența

[3] Pentru detalii în acest sens, vezi MUNTEANU, D. R., 105—107.

comunicării verbale între tipurile de comunicare posibile: *Verba enim prorsus inter homines obtinuerunt principatum significandi quaecumque animo concipitur, si ea quisque prodere velit.* — „Cuvintele au obținut în mod absolut primul loc în semnificarea oricăror [idei] concepute în spirit, dacă cineva dorește să le exprime" (De doctrina christiana, II, 3, 4).

6.1. În scrierea aceasta de tinerețe, Augustin adoptă, ca punct de plecare, definiția clasică a dialecticii ca *disciplina disputandi.* Tradițională este și formularea „artei dezbaterilor" pe componentele logică și semantică. La Seneca, Epistulae, I, 1, se găsește, de pildă, nucleul componentei semantice a definiției augustiniene a dialecticii: *Dialectica [. . .] in duas partes dividitur, in verba et significationes, i.e. in res quae dicuntur et vocabula quibus dicuntur.* — „Dialectica [. . .] se împarte în două părți, și anume în cuvinte și semnificații, adică în lucruri despre care se vorbește și cuvinte prin care se vorbește."[4]

---

[4] AYERS, 81, subliniază valoarea instrumentală conferită acestor două discipline în discursul filozofic augustinian: „...viewed semantics and logic as essential tools in all human discourse including theological discourse." PRANTL, 669,

Dacă în De dialectica tînărul autor, încă legat de activitatea de profesor de retorică, poate părea că practică studiul dialecticii ca scop în sine — impresie întărită şi de caracteristicile tehniciste, de manual, ale opusculului —, ulterior, odată cu închegarea sa deplină, amplul sistem hermeneutic augustinian va accepta dialectica doar ca valoare auxiliară, ca „instrumentale Doktrin, als Wissenslehre, welche das Lehren und Lernen lehrt" (UEBERWEGS, 102). Aşa, de pildă, într-o vastă sinteză critică a maturităţii, componenta logico-dialectică a discursului filozofic va fi acceptată doar în virtutea deschiderii pe care o poate oferi pe calea aflării adevărului: ... *rationalem partem sive logicam, in qua quaeritur quonam modo veritas percipi possit* — „... diviziunea raţională sau logică, în cadrul căreia se cercetează în ce chip poate fi dobîndit adevărul" (De civitate Dei, VIII, 10). La rîndul ei, dimensiunea semiologică va fi integrată ulterior în instrumentarul actului hermeneutic: cartea a II-a din De doctrina christiana tratează integral *de signis interpretandis in Scriptura;* Augustin

---

susţine că, dacă Augustin ar fi izbutit să o redacteze în întregime, De dialectica ar fi devenit „bei weitem das ausführlichste aller logischen Compendien" din Antichitate şi Evul Mediu.

consideră aici dialectica o preocupare „pozitivă" din punct de vedere creștin, autorizînd-o să fie utilizată, ca disciplină auxiliară, alături de retorică, științele naturii, știința numerelor și știința definițiilor, în hermeneutica scripturală, care respinge însă astrologia, divinația și alte forme de gîndire magică. Instrumentalizarea dialecticii, cu toate componentele sale, este timpurie la Augustin. După De dialectica, în De Magistro, VIII, 21[5], Augustin atrage atenția asupra vanității cercetării strict formale a comportamentului semiotic al omului, arătînd că scopul suprem al cercetării de acest tip este doar găsirea căilor optime spre achiziții filozofice și teologice superioare, în absența cărora totul nu ar fi decît un joc pueril.

6.2. Interesul aproape obstinat arătat de Augustin studiului semnelor l-a condus spre configurarea unui model semiologic ale cărui contururi și adîncimi teoretice, implicate de dimensiunile de ordin epistemologic și ontologic ale perspectivei sale filozofice, constituie o adevărată revoluție în gîndirea antică. Teza fundamentală a doctrinei augustiniene a semnelor — *nici o cunoaștere nu se poate dobîndi*

[5] Lucrarea a fost redactată în anul 389, cu numai doi ani după De dialectica.

sau transmite fără a recurge la ajutorul semnelor — este implantată în gîndirea europeană medievală și modernă mult mai mult decît ar părea la prima vedere. Deși nu a dedicat nici o lucrare specială studiului semnelor, „doctrina semnelor“ [6] conferă gîndirii sale un timbru inconfundabil. Față de Aristotel, care discreditase semnele, acordîndu-le o importanță minoră în raport cu lucrurile desemnate și discutîndu-le în treacăt, prin atenția constantă pe care le-o acordă, Augustin le investește cu o demnitate care este singura în măsură să explice succesele epistemologice, precizia terminologică, exactitatea și profunzimea stratificărilor taxonomice, rafinamentul conceptual din speculația scolastică de mai tîrziu. Trebuie imediat specificat încă o dată că Augustin nu cade niciodată în cursa, care-i amenință în special pe moderni, de a studia semnele în sine, pentru ele însele. Contextele teoretice mai largi care încadrează întotdeauna discursul său semiologic vădesc convingerea lui Augustin că semnele trebuie evaluate con-

[6] În De doctrina christiana, lucrare în care definirea, clasificarea, caracteristicile și funcționarea semnelor ocupă un loc important, studiul semnelor este denumit prin sintagmele *doctrina signorum* (I, 2, 2) și *de signis* (II, 37, 56).

form funcțiilor lor cognitive, didactice și comunicative: private de aceste finalități, semnele își pierd orice însemnătate: *Ipse usus verborum iam sit anteponendus verbis, verba enim sunt ut his utamur; utimur autem his ad docendum.* — „Folosirea cuvintelor trebuie situată mai presus decît cuvintele în sine, căci cuvintele ne sînt date ca să ne folosim de ele, și ne folosim de ele spre a instrui pe cineva." (De Magistro, IX, 26). În același context, Augustin afirmă tranșant că *doctrina* conținută și vehiculată de semne este mult mai însemnată decît semnele în sine *(multa enim melior doctrina quam verba)*. Teza va fi amplu dezvoltată în De doctrina christiana, III, 5, 9 și urm., unde, discutînd despre modalitățile de dezambiguizare a expresiilor figurate *(verba translata)*, Augustin caracterizează atitudinea celui care nu poate depăși literalitatea semnului verbal și care ignoră semnificatul autentic al acestui tip de expresii drept un mod al „servituții carnale" *(servitudo carnalis)*. În continuare, sînt puse în opoziție servitutea literalității și libertatea autentică, cea spirituală *(spiritalis libertas)* [7].

[7] *Sub signa enim servit qui operatur aut veneratur aliquam rem significantem, nesciens quid significet; qui vero aut operatur, aut veneratur utile signum divinitus institutum, cuius vim significa-*

Contrapartea metafizică a valorii practico-didactice a studiului semnelor constituie o dimensiune care trebuie permanent avută în vedere de cel care nu vrea să-și formeze o imagine parțială asupra gîndirii semiologice augustiniene [8]; dat fiind însă specificul abordării noastre, nu vom aprofunda această dimensiune.

6.3. Influențat de neoplatonism, Augustin promovează o perspectivă ontologică asupra cunoașterii. Adevărul este pentru el o ilumi-

---

tionemque intelligit, non hoc veneratur quod videtur et transit, sed illud potius quo talia cuncta referenda sunt. — „Este sclav al semnului acela care utilizează sau prețuiește un obiect semnificant fără să știe ce ar semnifica; cine însă utilizează sau prețuiește un semn util, instituit în mod divin și căruia îi cunoaște forța și semnificația, acela prețuiește nu ceea ce este aparent și trecător, ci mai degrabă acea [esență] la care toate aceste [aparențe] trebuie să se refere." (De doctrina christiana, III, 9, 13).

[8] SIMONE, 9, nota 12, distinge net două fațete ale semiologiei augustiniene: una „laică", referitoare la caracteristicile semnelor în sine, abordate independent de afiliațiile lor extrasemiologice, și una „teologică", expusă mai ales în De Trinitate, unde sînt examinate atributele verbului divin. Această bipartiție, adaugă autorul citat, este, probabil, autorizată de dubla accepție a gr. λόγος : 'cuvînt' și 'verb divin'.

nare divină, iar cunoașterea este condiționată de Dumnezeu, ca ultim temei al ființei [9]. Această concepție despre natura divină a adevărului va deveni clasică în gîndirea teologică creștină, fiind dezvoltată pînă la ultimele sale consecințe de Toma d'Aquino [10]. Fiind dat și preexistent, adevărul nu se dobîndește progresiv, ci în simultaneitatea iluminării noetice. Care ar mai fi atunci rostul semnelor, ne putem întreba, și cum de le acordă Augustin atîta importanță? Răspunsul la această întrebare îl putem afla încă din operele de tinerețe, și în special în dialogul De Magistro: cunoașterea semnelor asigură punctul de plecare din exterior *(foris)* către interiorul spiritului cunoscător *(intus)*. În ciuda faptului că nu dețin nici o „autonomie noetică" (SCHOBINGER, 71), semnele verbale sînt unicele instrumente de care ne putem servi pentru a ne orienta pe drumul

---

[9] Cf. De civitate Dei, XI, 26, De Trinitate, XV, 12, Soliloquia, 2.

[10] AYERS, 63, respinge aserțiunile conform cărora Augustin ar fi admis două niveluri ale adevărului, unul avînd de-a face cu existența mundană, iar altul cu redempțiunea divină. Pentru Augustin, adevărul este unic, și orice adevăruri parțiale sînt reflexii ale acestuia, inclusiv adevărurile matematice și cele logice.

spre acel *Magister interior* definit de grația divină. Semnele nu produc cunoaștere, ci doar „atrag atenția" *(admonent)* asupra lucrurilor care trebuie cunoscute, declanșînd mișcarea dinspre exterior spre interior; cunoașterea adevărului, asumare de către spirit a lumii exterioare, este însăși mișcarea aceasta de interiorizare. „Omul interior" este sediul adevărului [11], care se exteriorizează prin semne, lăsîndu-se astfel cunoscut. Dacă în De dialectica și, parțial, și în De Magistro dimensiunea epistemologică primară a „cuvîntului interior" este enunțată doar în treacăt, mai tîrziu Augustin îi va acorda acestuia primatul noetic în raport cu semnele exteriorizate: *Proïnde verbum quod foris sonat, signum est verbi quod intus lucet, cui magis verbi competit nomen.* — „Așadar, cuvîntul care răsună în exterior este un semn al acelui cuvînt care strălucește în interior și căruia mai degrabă îi corespunde numele." (De Trinitate, XV, 11) [12].

---

[11] Cf. De vera religione, XXXIX, 72: *In interiore homine habitat veritas.* — „În omul interior locuiește adevărul".

[12] De Trinitate, XV, 11. După POHLENZ, 451, conceptul augustinian de „cuvînt interior" constituie o adîncire a noțiunii stoice λόγος ἐνδιάθετος. Teza conform căreia discursul exterior

În esență, după Augustin, orice lucru este un semn prin care Dumnezeu vrea să ne învețe ceva. Fie că sînt naturale, cum este fumul, care indică prezența unui foc, sau date, cum sînt cuvintele [13], toate semnele converg spre acel *Magister interior* care singur discerne adevărul de falsitate.

Implicarea înțelegerii semnelor în contextul mai larg al înțelegerii mecanismului gîndirii, conform funcțiilor lor cognitive în raport cu aspecte ale realității, este, ca punct de plecare, o reminiscență stoică [14].

6.4. Ca retorician, Augustin apără principiile retoricii clasice, ciceroniene, în fața criticilor creștini, care le respingeau în bloc. În De doctrina christiana [15], mai

---

nu este decît un semn imprecis al unui discurs interior *(sermo interior)* este însă frecventă în tradiția patristică, găsindu-se adesea exprimată la Tertulian, Hieronimus, Maxim Confesorul și, mai ales, la Ioan Damaschinul; originea ei coboară într-adevăr în distincția stoică *λόγος ενδιάθετος/ λόγος προφορικός*, dar conținutul conceptual este diferit (cf. ROTTA 104 și urm.).

[13] Disocierea *signa naturalia / signa data* este tematizată în special în De doctrina christiana, II, 2.

[14] Cf. BROCHARD, 231: „La logique stoïcienne est essentiellement une sémeiologie."

[15] Lucrare redactată între anii 394 și 426.

ales în cartea a IV-a, Augustin recomandă preoților creștini să învețe retorica, pentru a ști cum să se adreseze ascultătorilor și cum să-și formuleze ideile. Sprijinindu-se pe *Biblie*, Augustin expune teoria lui Cicero despre cele trei stiluri, asigurîndu-i astfel supraviețuirea și vitalitatea în învățămîntul medieval.

Ca ființă așezată în centrul universului și dotată cu rațiune, omul este capabil nu doar să învețe ceva prin semne *(signis docere)*, dar să și transmită și să convingă *(persuadere)* pe alții de cele învățate. Așa justifică Augustin teoretic relațiile simbiotice între dialectică și retorică. În De Magistro, poziția sa apare încă și mai clară: magistrul nu transportă către obiectul actului său educativ o sumă de concepte și nici nu-l „modelează" în sensul strict al paideii clasice, ci îl ajută, cu ajutorul semnelor, să regăsească în sine adevărul, ceea ce conduce la o negare a teoriilor moralizatoare implicite din educația romană tradițională [16]. Meditînd asupra funcțiilor retoricii, Augustin le acordă semnificații etice și teologice, derivate din valorile impuse de necesitățile comunicării.

6.5. Conceperea de către Augustin a dialecticii drept metadisciplină se va impune defini-

[16] Vezi MURPHY, 207.

tiv nu numai în practica învăţământului medieval, ci şi în abordările teoretice succesive din această epocă. Într-un fel sau altul, toate tratatele *de dialectica* medievale vor include în cîmpul dialecticii logica, semantica şi o bună parte din retorică, punînd accentul pe una dintre ele. Citarea cîtorva dintre definiţiile prescolastice şi scolastice ale dialecticii este instructivă pentru a se vedea rezistenţa conceptului antic al dialecticii ca ştiinţă supremă şi corpus al metodelor activităţii spirituale.

Pentru Iohannes Scotus Eriugena (sec. al IX-lea), dialectica este o *mater artium*, o metaştiinţă care „are în vedere şi cercetează conceptele raţionabile comune ale spiritului" *(dialectica [...] communium animi conceptionum rationabilium diligens investigatrix disciplina)*. În lucrările scolasticilor, dialectica deţine, în genere, atributele restrînse ale logicii, ca la Abélard (sfîrşitul secolului al XI-lea — începutul secolului al XII-lea), care concepe actul dialectic ca pe o „discernere a adevărului şi a falsităţii" *(veritatis seu falsitatis discretio)*, sau include, pe lîngă dimensiunea logică, şi pe cea pragmatică, după cum se poate constata la Iohannes de Salisbury (secolul al XII-lea): *Dialectices intentio, ut sermonum vim aperiat et ex eorum praedicatione examinandi veri et statuendi scientiam assequatur.* — „In-

tenţia dialectică [este promovată] ca să pună în lumină forţa expresiilor şi să obţină din dezvăluirea lor ştiinţa de a examina şi determina adevărul." Şi mai clar încă apare caracterul metadisciplinar al dialecticii la Lambert de Auxerre (secolul al XIII-lea), care vede în dialectică o „ştiinţă a ştiinţelor, stăpînind calea către principiile tuturor metodelor" *(ars artium ad principia omnium methodorum viam habens)*, ca şi, în termeni aproape identici, la Petrus Hispanus (secolul al XIII-lea), autorul uneia dintre cele mai citite tratate de logică din Evul Mediu: *Dialectica est ars artium et scientia scientiarum ad omnium methodorum principia viam habens. Sola enim dialectica probabiliter disputat de principiis omnium aliarum artium et ideo in aquisitione scientiarum debet esse prior.* — „Dialectica este arta artelor şi ştiinţa ştiinţelor, stăpînind calea către principiile tuturor metodelor. Căci numai dialectica aduce în discuţie, probabil, principiile tuturor celorlalte discipline şi, de aceea, ea trebuie să fie prima în însuşirea ştiinţelor." (S u m m u l a e l o g i c a l e s, I, 1.01).

În Renaştere, dialectica încetează a mai fi o „ştiinţă a ştiinţelor", restrîngîndu-şi sfera şi devenind o tehnică a învăţării — la Melanchton, ca *ars et via docendi*, dialectica oferă cadrul pentru operaţiile de definire,

clasificare și argumentare *(constitit in definiendo, dividendo et argumentando)* —, sau, în sens încă și mai restrîns, la Petrus Ramus, Agricola și Bacon, o simplă „artă a dialogului" *(ars disserendi)* [7].

7. *Originalitatea doctrinei augustiniene a semnelor*

Mutația determinată de Augustin în sistemul educațional clasic va înrîuri în mod decisiv cultura oficială occidentală pînă în pragul Renașterii și, în forme noi, chiar și după aceea[18]. Ignorînd în mod sistematic

---

[17] Pentru referințe mai ample la autorii citați, vezi EISLER, 265—270, s.v. *dialectica*.

[18] O trecere în revistă a însemnătății operei lui Augustin pentru gîndirea mistică, teologică, politică și filozofică a medievalilor se găsește la MORAN, 118—141. PINBORG, L. S., 17, a dovedit că De dialectica lui Augustin era cunoscută și studiată intens în secolul al XII-lea, fapt care denotă contribuția directă a doctrinei sale la constituirea metodei scolastice și a teoriilor logico-lingvistice ale modiștilor. Teoria augustiniană a cunoașterii, fundamentată pe metafizica platoniciană și pe epistemologia stoică, își va impune temele centrale speculației filozofice din era creștină, pentru care nu există decît „deux classes d'êtres dans le monde, les signes et la Chose" (ROGUET, 273).

componentele „mecanice" ale enciclopedismului antic (matematica, fizica, ştiinţele biologice), dreptul şi medicina, Augustin va opta pentru o cultură, literară în esenţă, ai cărei piloni vor fi dialectica şi retorica. Chiar prezenţa unei sofisticate teorii a limbajului în opera sa se explică tot prin îngrijita educaţie clasică pe care o primise în copilărie şi adolescenţă[19]. Ca tip de *homo eruditus*, Augustin îi prefigurează pe savanţii scolastici, formaţi ca logicieni şi gramaticieni mai mult decît ca matematicieni. Precum la medievalii care îi vor asimila învăţăturile, întîlnim la Augustin o *reductio artium ad philosophiam*, care îşi face simţite efectele în două direcţii principale. Pe de o parte, artele liberale devin, din cadru al pregătirii pentru viaţa socială a tinerilor, cum erau în Antichitatea clasică, furnizoare de *argumenta certissima* pentru metafizică; în al doilea rînd, practicarea lor devine un exerciţiu intelectual *(exercitatio animi)*, edificînd spiritul pentru ascensiunea din lumea simţurilor către „climatul auster al inteligibilului" (MARROU, A. E., 283).

[19] În Confessiones, III, 3 şi V, 2, Augustin descrie pe larg cum a studiat în profunzime artele liberale, în special retorica şi dialectica, la Thagaste, Cartagina şi, în cele din urmă, la Roma.

Dacă în cadrele largi ale istoriei generale a ideilor în Europa locul și importanța lui Augustin sînt unanim recunoscute de multă vreme, abia ultimele două-trei decenii au permis punerea în lumină a calității sale de „cel mai mare semiotician al Antichității" și de „adevărat întemeietor al acestei direcții de cercetare" (COSERIU, G. S., 123). Ca supremă autoritate doctrinară în Occident timp de mai bine de un mileniu, Augustin poate apărea deopotrivă ca o figură de o importanță singulară în evoluția vocabularului intelectual european, ca unul ce deschide o perspectivă cu totul nouă „prin bogăția detaliilor și prin respectarea scrupuloasă a concretului" (SIMONE, 27).

Conturarea viguroasă a unei doctrine semiologice complete, fundamentată pe o riguroasă definiție a semnului ca unitate bipolară, pe trasarea fermă a coordonatelor psihologice și sociale ale utilizării semnelor în general și a celor lingvistice în special, îi conferă lui Augustin calitatea de precursor direct și imediat al teoriilor moderne ale lui Saussure și Peirce[20]. Nu este nevoie

[20] Pentru SIMONE, 28, teoriile saussuriene nu par a fi, prin raportare la propozițiile-cheie din opera lui Augustin, decît „survivances archéologi-

de aproximări teoretice şi cu atît mai puţin de forţarea semnificaţiei unor concepte pentru a se dovedi un fapt evident la primul contact cu textele. Augustin este cel dintîi filozof care, pe baza unei doctrine a semnelor, a elaborat o metateorie a cunoaşterii, abordînd reflecţia filozofică din perspectiva limbajului; mai mult încă, autonomizarea de facto a doctrinei semnelor i-a permis să observe că semnele lingvistice sînt specii ale genului semnelor [21].

---

ques". Filiaţia îi apare la fel de evidentă şi lui MALMBERG, 58: „Saussure face parte dintr-o tradiţie [...] de două ori milenară [...], o linie de gîndire care, trecînd pe la Alexandria, Sf. Augustin, Humboldt şi Wittgenstein, a ajuns la relativismul lingvistic al şcolilor structuraliste moderne." Acelaşi autor subliniază din nou, la p. 154, faptul că „semnul stoicilor şi al Sf. Augustin (preluat şi de Saussure) formează baza teoriei lui Peirce, deşi divers dezvoltată". Teoria augustiniană despre natura şi funcţiile semnelor îi apare şi lui AYERS, 69, „not unlike that of the American philosopher Charles Sanders Peirce".

[21] Cf. MARKUS, 64: „In general no one would dispute that words are signs; but for no writer is the theory of signs primarily a theory of language, nor is reflection on language carried on in terms of signs". Lui ECO, 33, Augustin îi apare de asemenea ca fiind primul care „will definitely bring together the theory of signs and the theory of language."

Între altele, ca elemente de originalitate în gîndirea semiologică augustiniană, s-au mai semnalat:

— considerarea semnului lingvistic în dubla sa ipostază, în structura limbii ca unitate bilaterală, și în procesul de semnalizare, unde semnul nu este reprezentat decît prin semnificant (vezi WALD, T. S., 96);

— prezentarea unei clasificări riguroase a semnelor în general și în special a celor lingvistice, cu grija de a distinge între limbajul comun și terminologia științifică (vezi *ibidem*);

— sesizarea „diferenței dintre relația expresiei lingvistice față de conținut, pe de o parte [...], și relația semnelor-propoziție cu sensurile respective, pe de altă parte". (ECO, 33);

— aplicarea teoriei semnelor și a limbajului în hermeneutică, ceea ce reprezintă o inovație absolută față de predecesori precum Origene și Tyconius, singurii autori de la care s-au păstrat lucrări de acest tip (vezi JACKSON, T. S. 49);

— introducerea exigenței de a adera concret la o situație de comunicare, însoțită de delimitarea „condițiilor care fac posibile, pe de o parte, producerea, de cealaltă interpretarea mesajelor lingvistice". (SIMONE, 29).

Desigur că nu intenţia de a demonstra „priorităţi“ în emiterea unor idei sau dorinţa de a diminua „meritele“ unor gînditori determină recunoaşterea calităţii de precursor a lui Augustin în domenii atît de actuale cum este cel al semiologiei, deşi un studiu istoric-documentar ar produce, poate, surprize chiar din această perspectivă îngustă. E vorba, mai ales, de nebănuitele cîştiguri pe care gîndirea modernă, într-un gest autentic recuperator, le-ar putea obţine prin contactul nemijlocit cu textele pe care ea însăşi, la originile ei, s-a întemeiat.

Eugen Munteanu

SUMAR ANALITIC

I. Definiția dialecticii. Expresii simple, expresii complexe. Raporturile dintre cuvinte și lucrurile desemnate. *II.* Expresii complexe care alcătuiesc un enunț. Enunțuri adevărate, enunțuri false. *III.* Enunțuri simple, enunțuri complexe. Îmbinarea enunțurilor într-un raționament. *IV.* Diviziunile dialecticii: *1. de loquendo* (despre expresii simple); *2. de eloquendo* (despre enunțurile non-apofantice); *3. de proloquendo* (despre enunțurile apofantice); *4. de proloquiorum summa* (despre concluziile afirmațiilor). *V.* Cuvinte și semne. Definițiile lor. Categorii semiologice: *verbum*, *dicibile*, *dictio* și *res*. Definițiile lor. *VI.* Despre etimologie *(origo verborum)*. Prezentarea critică a principiilor etimologice stoice: asemănarea sonoră între cuvinte și realitățile desemnate, asemănarea între obiectele desemnate, vecinătatea și relațiile opozitive. Exemplificări. *VII.* Despre *vis verbi* (puterea de semnificare a cuvîntului). „Puterea" unui cuvînt constă în capaci-

tatea de a-l impresiona pe conlocutor, fie prin el însuşi, ca structură sonoră, fie prin ceea ce semnifică, fie prin amîndouă deopotrivă. Perspectiva reprezentării adevărului aparţine dialecticii, iar cea a păstrării frumuseţii vorbirii ţine de domeniul retoricii. *VIII*. Despre obscuritate şi ambiguitate. Diferenţa dintre ele. Exemplificări. *IX*. Primul tip de ambiguitate: fiecare cuvînt, rostit separat, poate fi legat de lucruri diferite. De aceea, orice cuvînt este polisemantic. Există două categorii de asemenea ambiguităţi: unele se produc în limbajul vorbit, altele în cel scris. În prima categorie există cuvinte univoce şi cuvinte echivoce. Echivoce sînt cele care se supun unei definiţii comune. Exemplificări. *X*. Al doilea tip de ambiguitate: acelaşi cuvînt se pretează la definiţii diferite. Accepţiile semantice diferă potrivit ştiinţei gramaticale, uzului vorbirii sau amîndurora. Exemplificări.

DE DIALECTICA

Text și traducere

Caput I

[5,2] Dialectica est bene disputandi scientia. Disputamus autem verbis. Verba igitur aut simplicia sunt, aut coniuncta. Simplicia sunt, quae unum quiddam significant, ut cum dicimus homo, equus, currit, disputat. Nec mireris quod, disputat, quamvis ex duobus compositum sit, tamen inter simplicia numeratum est. *[5,5]* Nam res definitione illustratur. Dictum est autem id esse simplex quod unum quiddam significet. Itaque hoc includimus hac definitione, quod non includimus cum dicimus loquor. Quamvis enim unum verbum sit, non habet tamen simplicem significationem, siquidem significat etiam personam quae loquitur. Ideo iam obnoxium est veritati aut falsitati, nam et negari et affirmari potest. Omnis itaque prima et secunda persona verbi quamvis singillatim enuntietur,

Capitolul I

[*5*, *2*] Dialectica este ştiinţa de a purta bine dezbaterile [1]. Dezbatem însă cu ajutorul expresiilor. Expresiile sînt fie simple, fie complexe [2]. Sînt simple acele expresii care [nu] semnifică [decît] un singur [lucru], ca de exemplu: *homo* 'om', *equus* 'cal', *currit* 'aleargă', *disputat* 'dezbate'. Să nu te miri că această expresie, *disputat* 'dezbate', a fost inclusă între simple, deşi este alcătuită din două [elemente]. [*5*, *5*] Aceasta se limpezeşte cu ajutorul definiţiei: am afirmat că este simplă expresia care semnifică un singur [lucru]. De aceea nu cuprindem în această definiţie ceea ce se exprimă prin expresia *loquor* 'vorbesc'. Cu toate că avem în acest caz o singură expresie, ea nu are totuşi o semnificaţie [3] simplă, fiindcă semnifică [în acelaşi timp] şi persoana care vorbeşte. Prin aceasta, ea este susceptibilă de a fi adevărată sau faslă, căci poate fi atît negată, cît şi afirmată. De aceea, verbele de persoana I

tamen inter coniuncta verba numerabitur, quae simplicem non habent significationem. *[5,10]* Siquidem quisquis dicat ambulo, et ambulationem facit intelligi, et seipsum qui ambulat. Et quisquis dicit, ambulas, similiter et rem quae sit, et eum qui facit significat. At vero qui dicit, ambulat, nihil aliud quam ipsam significat ambulationem. Quamobrem tertia persona verbi, semper inter simplicia numerabitur; et nondum aut affirmari aut negari potest, nisi talia verba sint, quibus necessario cohaeret personae significatio consuetudine loquendi, ut cum dicimus, pluvit aut ningit, *[5,15]* etiam si non addatur quis pluat aut ningat, tamen quia intelligitur, non potest inter simplicia numerari.

Caput II

Coniuncta verba sunt, quae sibi connexa res plures significant, ut cum dicimus, homo ambulat, aut homo festinans in montem

și a II-a, chiar enunțate izolat, sînt considerate în rîndul expresiilor complexe, care nu au o semnificație simplă. *[5, 10]*. Într-adevăr, dacă cineva ar spune *ambulo* 'mă plimb'[4], el lasă să se înțeleagă și plimbarea [ca atare], dar și faptul că el însuși se plimbă. [Tot la fel], cînd cineva spune *ambulas* 'te plimbi', el se referă deopotrivă la faptul săvîrșit, dar și la persoana care îl săvîrșește. În schimb, cine spune *ambulat* 'se plimbă' nu se referă la nimic altceva decît la plimbarea ca atare. De aceea, persoana a treia a verbului va fi enumerată întotdeauna între cele simple. Şi încă nu poate nici să se nege, nici să se afirme [ceva], dacă astfel de expresii n-ar fi dintre acelea prin care semnificația persoanei nu se unește cu obișnuința necesară a vorbirii, ca atunci cînd zicem *pluvit* 'plouă' sau *ningit* 'ninge'. *[5, 15]* Chiar dacă nu se adaugă cine 'ninge" sau „plouă", totuși, fiindcă aceasta se subînțelege, ele nu pot fi enumerate printre expresiile simple[5].

Capitolul II

Expresiile complexe sînt acelea care, îmbinate între ele, semnifică mai multe lucruri, ca atunci cînd spunem *homo ambulat* 'omul

ambulat, et si quid tale. Sed coniunctorum verborum alia sunt, quae sententiam comprehendunt, ut ea quae dicta sunt; alia quae non comprehendunt, sed expectant aliquid; ut eadem ipsa *[6,1]* quae diximus, si subtrahas verbum quod positum est, ambulat, quamvis enim verba coniuncta sint, homo festinans in montem, tamen adhuc pendet oratio. Separatis igitur his verbis quae non implent sententiam, restant ea verba coniuncta quae sententiam comprehendunt; horum item duae species sunt. Aut enim sic sententia comprehenditur, ut vero aut falso teneatur obnoxia, ut est, omnis homo ambulat; *[6,5]* aut, omnis homo non ambulat; et si quid huiusmodi. Aut sic impletur sententia, ut licet perficiat propositum animi, affirmari tamen negarive non possit, ut cum imperamus, cum optamus, cum execramur, et his similia. Nam si quis dicat, perge ad villam, vel, utinam pergat ad villam,

merge' sau *homo festinans in montem ambulat* 'omul grăbindu-se merge spre munte', și altele asemănătoare. Însă între expresiile complexe sînt unele care exprimă o judecată[6], cum sînt cele pe care le-am enumerat mai sus: altele însă nu conțin [nici o judecată], ci se referă la ceva anume. Astfel, din chiar exemplul *[6;1]* pe care l-am dat mai sus, dacă omiți verbul *ambulat* 'merge', care a fost folosit, atunci, cu toate că *homo festinans in montem* 'omul grăbindu-se spre munte' este o expresie complexă, totuși discursul rămîne neclar. Lăsînd la o parte expresiile care nu alcătuiesc o judecată, rămîn [în discuție] acele expresii complexe care conțin o judecată. Acestea din urmă sînt de două tipuri. [În cadrul primului tip,] judecata este exprimată în așa fel, încît este susceptibilă de a fi afirmată sau negată, de exemplu: *omnis homo ambulat* 'orice om merge' *[6, 5] — omnis homo non ambulat* 'nu orice om merge'; [putem da] și alte [exemple] de acest fel. [Cît privește al doilea tip,] judecata este exprimată în așa fel, încît, deși se realizează în întregime intenția gîndirii[7], ea nu poate fi nici negată, nici afirmată. Așa se întîmplă cînd poruncim, dorim, disprețuim sau facem ceva asemănător. Într-adevăr, cînd cineva zice: *Perge ad villam!*

aut, dii illum perdant, non potest argui quod mentiatur, aut credi quod verum dicat. Nihil enim affirmavit vel negavit; ergo nec tales sententiae in quaestionem veniunt, aut disputatorem requirunt.

Caput III

[6,10] Sed illae quae requiruntur, aut simplices sunt, aut coniunctae. Simplices sunt, quae sine ulla copulatione sententiae alterius enuntiantur, ut est illud quod dicimus, omnis homo ambulat. Coniunctae sunt de quarum copulatione iudicatur, ut est, si ambulat, movetur. Sed cum de coniunctione sententiarum iudicium sit, tamdiu est donec perveniatur ad summam. Summa autem est quae conficitur ex concessis. Quod dico tale est. Qui dicit, si ambulat movetur, probare vult aliquid,

'Du-te la conac!' sau *Utinam pergat ad villam!* 'O, de s-ar duce la conac!', sau cînd ar zice *Dii illum perdant!* 'Zeii să-l piardă!', nu putem nici să declarăm că minte, dar nici să credem că spune adevărul. El nici nu a afirmat ceva, nici nu a negat[8]. Aşadar, asemenea enunţuri nu aduc în discuţie o problemă, nu reclamă prezenţa vreunui interlocutor[9].

Capitolul III

[6, 10] În schimb, [enunţurile] care reclamă [un participant la dezbatere] sînt fie simple, fie complexe. Simple sînt acele [enunţuri] rostite fără nici o legătură cu un alt enunţ [10], ca în exemplul pe care l-am dat: *omnis homo ambulat* 'orice om merge'. Sînt complexe [acele enunţuri] prin a căror legătură [11] se constituie o judecată [12], precum: *si ambulat, movetur* 'dacă se plimbă, [înseamnă că] se mişcă'. Dar, fiindcă raţionamentul se constituie ca urmare a îmbinării judecăţilor [13], [această îmbinare] se menţine pînă la concluzie; concluzia este acel enunţ care rezultă din enunţuri admise [anterior][14]. Iată ce vreau să spun: cînd cineva zice *si ambulat, movetur* 'dacă se plimbă, [înseamnă că] merge',

ut hoc concesso, verum esse restet illi dicere, quod ambulet; et summa consequatur *[6,15]* quae iam negari non potest, id est quod movetur; quae item non potest concedi, id est quod non ambulet. Rursus si hoc modo velit dicere, homo iste ambulat, simplex sententia est, quam si concessero, et aliam quae aliquid expectat ad completionem sententiae adiunxerit: quisquis autem ambulat, movetur. Et hanc etiam si concessero, ex hac coniunctione sententiarum quamvis singillatim enuntiatarum et concessarum, illa summa sequitur, quae iam necessario concedatur, id est igitur, homo iste *[6,20]* movetur.

Caput IV

His igitur breviter constitutis, singulas partes consideremus. Nam sunt primae duae, una de iis quae simpliciter dicuntur, ubi est quasi materia dialecticae; altera de iis quae

el vrea să afirme ceva, încît, admiţînd aceasta, nu-i rămîne decît să spună că propoziţia *ambulat* 'se plimbă' este adevărată. Urmează concluzia, *[6, 15]* care nu poate fi negată, adică *movetur* 'se mişcă'. La fel, nu poate fi admisă nici judecata *non ambulat* 'nu se plimbă'. Reluînd demonstraţia: cînd spunem *homo iste ambulatat* 'acest om se plimbă', avem un enunţ simplu; dacă îl admitem, am putea adăuga, pentru a complini raţionamentul, un al doilea enunţ, care, [în sine] se referă la altceva: *quisquis ambulat*, *movetur* 'oricine se plimbă se mişcă'. Dacă aş admite şi această [propoziţie], din această îmbinare de două enunţuri, chiar separat formulate şi admise, rezultă [un al treilea şi ultim enunţ,] concluzia, care trebuie aşadar admisă în chip necesar: *homo iste [6, 20] movetur* 'acest om se mişcă' [15].

Capitolul IV

După ce am stabilit pe scurt aceste [distincţii], să le examinăm acum pe fiecare în parte. Sînt aici două [categorii de expresii]: prima [categorie], formată din expresii numite simple, poate fi considerată materia primă a dialecticii; cealaltă [categorie] este alcătuită

coniuncta dicuntur, ubi iam quasi opus appa-
ret. Quae de simplicibus, vocatur de loquendo.
Illa vero quae de coniunctis est in tres partes
dividitur. *[7,1]* Separata enim coniunctione
verborum quae non implet sententiam, illa
quae sic implet sententiam, ut nondum faciat
quaestionem vel disputatorem requirat, voca-
tur de eloquendo. Illa vero quae sic implet
sensum, ut de sententiis simplicibus iudicetur,
vocatur de proloquendo. Illa quae sic com-
prehendit sententiam, ut de ipsa etiam copu-
latione iudicetur, donec perveniatur ad sum-
mam, vocatur de proloquiorum summa. Has
ergo singulas *[7,5]* partes diligentius expli-
cemus.

din expresii care au fost denumite complexe, din care se plămădește edificiul discursului[16]. Această [categorie formată] din [expresii] simple se numește [secțiunea] *de loquendo* (despre expresii simple)[17]. Acea categorie a expresiilor complexe se divide în trei părți. *[7, 1]* Căci, dacă lăsăm deoparte îmbinarea de expresii care nu formează o judecată, acea [parte] în care se realizează judecata astfel încît nu numai să ridice o problemă[18], dar să reclame și prezența participantului la dezbatere se numește [secțiunea] *de eloquendo* (despre enunțurile nonapofantice)[19]. Apoi, acea [parte] care realizează înțelesul în așa măsură încît raționamentul să se constituie pe baza enunțurilor simple se numește *de proloquendo* (despre enunțurile apofantice)[20]. [În sfîrșit,] acea [parte] care cuprinde judecata pe baza căreia se realizează însăși îmbinarea dintre judecăți pînă se ajunge la concluzie se numește *de proloquiorum summa* (despre concluzia afirmațiilor) [21]. Vom explica mai îndeaproape fiecare *[7, 5]* dintre aceste părți [22].

Caput V

Verbum est uniuscuiusque rei signum, quod ab audiente possit intelligi, a loquente prolatum. Res est quidquid intelligitur vel sentitur vel latet. [Sciuntur enim corporalia, intelliguntur spiritalia; latet vero ipse Deus et informis materia. Deus est quod neque corpus est, neque animal est, neque sensus est, neque intellectus est, neque aliquid quod excogitari potest. Informis materia est mutabilitas mutabilium rerum, capax omnium formarum.] Signum est et quod seipsum sensui, et praeter se aliquid animo ostendit. Loqui est articulata voce signum dare. Articulata autem dico quod comprehendi litteris potest. Haec autem omnia quae definita sunt, utrum recte definita sint et utrum hactenus verba definitionis aliis definitionibus *[7,10]* prosequenda fuerint, ille indicabit locus, in quo definiendi disciplina tractatur. Nunc quod instat accipe intentus.

Capitolul V

Cuvîntul este semnul unui anumit lucru, pentru că, emis de un vorbitor, el poate fi înţeles de un ascultător [23]. Lucrul despre care se vorbeşte *[res]* este tot ceea ce poate fi înţeles, perceput sau este ascuns [amîndurora][24]. [Într-adevăr, cele corporale sînt cunoscute, iar cele spirituale sînt înţelese; în schimb, Dumnezeu însuşi şi materia lipsită de formă se ascund. Dumnezeu este ceea ce nu-i nici corp, nici animal, nici simţ, nici intelect, nici altceva care să poată fi gîndit. Materia lipsită de formă este schimbare a lucrurilor supuse schimbării, capabilă să ia orice formă][25]. Semnul este ceea ce se arată pe sine însuşi simţurilor şi, în afară de sine, mai indică spiritului şi altceva[26]. A vorbi înseamnă a emite un semn cu ajutorul unui sunet articulat. Numesc „sunet articulat" ceea ce poate fi reprezentat prin litere[27]. Dacă tot ceea ce am definit mai sus este corect definit, ori dacă cuvintele de pînă acum ale definiţiilor au [cumva la rîndul lor] nevoie de alte definiţii *[7, 10]* se va vedea în pasajul unde vom trata despre ştiinţa definiţiilor[28]. Deocamdată, ia aminte la ceea ce mă preocupă.

Omne verbum sonat. Cum enim est in scripto, non verbum, sed verbi signum est. Quippe inspectis a legente litteris, occurit animo, quod voce prorumpat. Quid enim aliud litterae scriptae, quam seipsas oculis, et praeter se animo voces ostendunt? Quia et paulo ante diximus, signum esse quod seipsum sensui, et praeter se animo aliquid ostendit; quae legimus igitur non verba sunt, sed signa verborum. Sed ut ipsa littera, *[7,15]* cum sit pars minima vocis articulatae, abutimur tamen hoc vocabulo ut appellemus litteram etiam cum scriptam videmus, quamvis omnino tacita sit, neque ulla pars vocis, sed signum partis vocis appareat; ita etiam verbum appellatur cum scriptum est, quamvis verbi signum significantis vocis non eluceat.

Ergo, ut coeperam dicere, omne verbum sonat. Sed quod sonat, nihil ad dialecticam. De sono enim verbi agitur, cum quaeritur, vel animadvertitur, quanta vocalium vel dis-

Orice cuvînt se articulează. Căci, atunci cînd este scris, nu mai avem un cuvînt, ci semnul unui cuvînt. De bună seamă, prin observarea literelor, cititorului i se declanşează în minte ceea ce trebuie să emită prin voce. Ce altceva fac literele scrise decît să se arate ochilor pe ele însele, indicînd totodată spiritului şi sunetele corespunzătoare? Pentru că am spus deja şi puţin mai sus că este semn ceea ce se reprezintă pe sine simţurilor şi, în afară de sine, mai arată spiritului şi altceva. Prin urmare, literele pe care le citim nu sînt cuvinte, ci semne ale cuvintelor [29]. Dar, la fel cum numim *literă [7, 15]* ceea ce este o parte minimă a rostirii articulate [30] şi ne folosim de aceeaşi vocabulă spre a o numi *literă* şi atunci cînd o vedem notată în scris — deşi de data aceasta, mută şi neînsoţită de rostire, ne apare doar ca un semn pentru o parte a rostirii —, tot aşa numim *cuvînt* şi aspectul scris, deşi acest semn [scris] al cuvîntului — adică al unui sunet articulat însoţit de semnificaţie — nu este pus în evidenţă decît ca semn [31].

Aşadar, cum începusem să spun, orice cuvînt se articulează. Dar nu domeniului strict al dialecticii îi aparţine ceea ce este articulat. Despre sonoritatea cuvîntului este vorba atunci cînd ne întrebăm sau consta-

positione leniatur, vel concursione dehiscat; *[7,20]* item consonantium vel interpositione nodetur, vel congestione asperetur, et quot vel qualibus syllabis constet, ubi poeticus rhythmus accentusque a grammaticis solo aurium tractatur negotio. Et tamen cum de his disputatur, praeter dialecticam non est, haec enim scientia disputandi est.

[8,1] Sed tunc verba sunt signa rerum, quando de ipsis obtinent vim; verborum autem, illa de quibus disputatur. Nam cum de verbis loqui nisi verbis nequeamus, et cum loquimur non nisi de aliquibus rebus loquamur, occurrit animo ita esse verba signa rerum, ut res esse non desinant. Cum ergo verbum ab ore procedit, si propter se procedit, id est ut de ipso verbo aliquid quaeratur aut disputetur, res est utrique disputationi quaestioni-

tăm prin ce fel de dispunere a vocalelor un cuvînt este echilibrat sau prin ce fel de așezare [a vocalelor] ne apare destrămat; *[7, 20]* [tot despre sonoritate este vorba și atunci cînd constatăm cum,] printr-o îmbinare potrivită a consoanelor, un cuvînt se consolidează, sau cum, printr-o îngrămădire [de consoane], se înăsprește; [tot o problemă de sonoritate avem și atunci cînd ne întrebăm în legătură cu] numărul și calitatea silabelor, acolo unde gramaticienii tratează despre ritm și accent poetic, prin raportare la auz. Totuși, cînd dezbatem aceste aspecte, nu ne situăm în afara dialecticii, căci dialectica este știința de a purta dezbaterile [32].

[8, 1] Cuvintele sînt semne ale lucrurilor atunci cînd își primesc puterea [de semnificare] de la ele; în schimb, cele discutate de noi aici sînt semne ale cuvintelor. Or, de vreme ce nu putem vorbi despre cuvinte decît cu ajutorul cuvintelor și de vreme ce nu putem vorbi decît vorbind despre anumite lucruri, apare clar că cuvintele sînt semne ale lucrurilor, fără să înceteze să fie [ele însele și] lucruri [33]. Așadar, cînd un cuvînt pornește din gură, dacă o face pentru sine însuși, adică dacă întrebăm sau discutăm ceva chiar despre acest cuvînt, [înseamnă că] lucrul (res) este supus discuției

que subiecta. Sed ipsa res verbum vocatur. Quidquid autem *[8,5]* ex verbo non auris, sed animus sentit, et ipso animo tenetur inclusum, dicibile vocatur, cum vero verbum procedit, non propter se, sed propter aliud aliquod significandum, dictio vocatur. Res autem ipsa, quae iam verbum non est, neque verbi in mente conceptio, sive habeat verbum, quo significari possit, sive non habeat, nihil aliud quam res vocatur proprio iam nomine. Haec ergo quatuor distincte teneantur, verbum, dicibile, dictio, res. Quod dixi verbum, et verbum est, et verbum significat. Quod dixi dicibile, verbum est; nec tamen verbum, *[8,10]* sed quod in verbo intelligitur et in animo continetur, significat. Quod dixi dictionem verbum est, sed tale quo iam illa duo simul, id est ipsum verbum, et quod fit in animo per verbum, significantur. Quod dixi rem, verbum est, quod praeter illa tria,

sau întrebării. Şi însuşi acest lucru (res) se numeşte *verbum* 'cuvînt'! [34] *[8, 5]* Ceea ce percepe din cuvînt spiritul, şi nu urechea şi [totodată] este păstrat în spirit se numeşte *dicibile* 'ceea ce se poate spune' [35]; în schimb, cînd cuvîntul porneşte nu pentru sine însuşi, ci spre a semnifica altceva anume, atunci se numeşte *dictio* 'exprimare' [36]. Cît priveşte lucrul în sine, care nu este nici cuvînt, nici concepere în minte a cuvîntului, fie că deţine un cuvînt prin care să poată fi semnificat, fie că nu deţine, el nu poate fi denumit prin nimic altceva decît prin propriul său nume, *res* 'lucru' [37]. Aşadar, avem a distinge aceste patru [elemente]: *verbum* 'cuvînt', *dicibile* 'ceea ce se poate spune', *dictio* 'exprimare' şi *res* 'lucru'. Ceea ce am numit *verbum* este şi cuvînt, dar şi semnifică un 'cuvînt' [38]; ceea ce am numit *dicibile* este cuvînt, dar nu desemnează un 'cuvînt', *[8, 10]* ci desemnează ceea ce este inteligibil în cuvînt şi se păstrează în spirit. Şi ceea ce am numit *dictio* este cuvînt, dar un cuvînt care desemnează două [lucruri] simultan: se desemnează şi pe sine însuşi în calitate de cuvînt, dar şi ceea ce se petrece în spirit prin intermediul cuvîntului. Ceea ce am numit *res* 'lucru' este un cuvînt care desemnează cele ce rămîn după ce am exceptat cele trei

quae dicta sunt, quidquid restat, significat. Sed exemplis haec illustranda esse perspicio. Fac igitur a quodam grammatico puerum interrogatum hoc modo: Arma, quae pars orationis est? Quod dictum est arma, propter se dictum est, id est verbum propter ipsum verbum; *[8,15]* cetera vero quod ait, quae pars orationis est, non propter se, sed propter verbum quod arma dictum est, vel animo sensa, vel voce prolata sunt. Sed cum animo sensa sunt, ante vocem dicibilia sunt. Cum autem propter id quod dixi, proruperunt in vocem, dictiones factae sunt. Ipsum vero arma, quod hic verbum est, cum a Virgilio pronuntiatum est, dictio fuit; non enim propter se prolatum est, sed ut eo significarentur vel bella quae gessit Aeneas, vel scutum, vel cetera arma quae Vulcanus Aeneae fabricatus est. Ipsa vero bella vel *[8, 20]* arma, quae gesta sunt aut ingesta ab Aenea; ipsa, inquam, quae cum gererentur atque essent, videbantur, quaeque si nunc adessent, vel digito monstrare possemus, aut tangere, quae etiam

[elemente] numite mai sus. Îmi dau seama că aceste [distincţii] trebuie ilustrate prin exemple. Presupune deci că un şcolar este întrebat de un gramatician în acest fel: *Arma, quae pars orationis est?* '*Arma* ce parte de vorbire este?' Cînd rostim [cuvîntul] *arma*, o facem pentru el însuşi, adică avem de-a face cu un cuvînt rostit pentru sine însuşi; *[8, 15]* celelalte [cuvinte] pe care le spune, adică *quae pars orationis est* 'ce parte de vorbire este', adăugate nu pentru ele însele, ci în vederea cuvîntului *arma*, sînt fie gîndite cu spiritul, fie rostite cu vocea. Dacă sînt gîndite cu spiritul înainte de a fi rostite, atunci avem de-a face cu *dicibilia* 'cele ce pot fi spuse'. Iar dacă, pentru motivele pe care le-am arătat, ele au răzbătut în rostire, atunci au devenit *dictiones* 'exprimări'. Chiar *arma*, care aici este *verbum*, cînd a fost pronunţat de Virgiliu [39], a fost *dictio* 'exprimare', căci [la acest autor] nu a fost emis pentru sine însuşi, ci pentru a desemna prin el fie războaiele purtate de Enea, fie scutul şi celelalte arme pe care Vulcan le-a meşterit pentru erou. Războaiele ca atare duse de Enea sau *[8, 20]* armele purtate ori oferite de el, care erau percepute direct în momentul producerii, respectiv al existenţei lor şi pe care am putea, dacă ar exista în faţa noastră,

si non cogitarentur, non eo tamen fit ut non fuerint; ipsa ergo per se nec verba sunt, nec dicibilia, nec dictiones; sed sunt res, quae iam proprio nomine res vocantur.

Tractandum est igitur nobis in hac parte dialecticae de verbis, de dictionibus, de dicibilibus, de rebus; in quibus omnibus cum partim verba significentur, partim non verba *[8,25]* (nihil est enim de quo non verbis disputare necesse sit), itaque de his primo disputatur, per quae de ceteris disputare conceditur.

Caput VI

Igitur verbum quodlibet, excepto sono, de quo bene disputatur, ad facultatem dialecticae pertinet, non ad dialecticam disciplinam. Ut defensiones Ciceronis sunt quidem rhetoricae facultatis, sed non his docetur ipsa rhetorica.

să le arătăm cu degetul sau să le atingem, [aceste războaie, deci, și aceste arme,] care n-ar înceta să existe chiar dacă n-ar fi gîndite, nu sînt prin ele însele nici *verba*, nici *dicibilia*, nici *dictiones*; ele sînt *res* 'lucruri', pe care le numim *res* cu propriul lor nume.

Așadar, în această parte a dialecticii trebuie să tratăm despre *verba* 'cuvinte', *dictiones* 'exprimări', *dicibilia* 'cele ce pot fi spuse' și *res* 'lucruri'. Dintre aceste toate [elemente], o parte desemnează cuvinte, iar o parte nu [desemnează] cuvinte *[8, 25]* (căci nu există nimic despre care să nu fie necesar să discutăm cu ajutorul cuvintelor); și, astfel, discutăm mai întîi despre acestea, cu ajutorul cărora putem [apoi] să discutăm despre celelalte.

Capitolul VI

Așadar, orice cuvînt, cu excepția laturii sale sonore [41] — despre care se poate de asemenea discuta —, ține de practica dialecticii, și nu de știința dialecticii; tot așa, de exemplu, discursurile de apărare ale lui Cicero aparțin practicii retoricii, dar știința retoricii nu prin ele se învață [41].

Ergo omne verbum propter id quod sonat, quatuor quaedam necessaria vocat in quaestionem, originem suam, vim, declinationem, ordinationem.

[9,1] De origine verbi quaeritur, cum quaeritur, unde ita dicatur; res mea sententia nimis curiosa et non nimis necessaria. Neque hoc mihi placuit dicere, quod sic Ciceroni quoque idem videtur, quamvis quis egeat auctoritate in re tam perspicua? Quod si omnino multum iuvaret explicare originem verbi, ineptum esset aggredi, quod persequi profecto infinitum est. Quis enim reperire possit, *[9,5]* quod quid dictum fuerit, unde ita dictum sit? Huc accedit, quod ut somniorum interpretatio, ita verborum origo pro cuiusque ingenio praedicatur. Ecce enim verba ipsa quispiam ex eo putat dicta, quod aurem quasi verberent; immo, inquit alius, quod aerem. Sed nostra non magna lis est. Nam uterque a verberando

Configurația sonoră a oricărui cuvînt pune deci în discuție în mod necesar patru [aspecte]: *origo* 'etimologia', *vis* 'puterea, capacitatea de semnificare', *declinatio* 'flexiunea' și *ordinatio* 'așezarea, sintaxa' [42].

[9,1] Se spune că cercetăm etimologia unui cuvînt atunci cînd căutăm să aflăm de unde [cuvîntul respectiv] se rostește așa. După părerea mea, această căutare este prea minuțioasă și foarte puțin necesară. Nu am vrut să spun că la fel îi apare această căutare și lui Cicero [43] — cine ar mai simți nevoia să se sprijine pe vreo autoritate, cînd este vorba de un lucru atît de limpede? Cu toate că ne face o mare plăcere să explicăm etimologia unui cuvînt, ar fi [cred] fără rost să abordăm [o astfel de activitate], căci n-am mai termina niciodată. Cine ar putea descoperi *[9, 5]* de ce s-a rostit ceva și de unde provine acest fel de rostire? Se petrece aici ceva asemănător cu interpretarea viselor: fiecare susține o etimologie a cuvintelor potrivit propriei sale imaginații [44]. Să luăm ca exemplu chiar cuvîntul *verbum* 'cuvînt'. Unul este de părere că acest cuvînt vine de la ceva care parcă izbește urechea (verberare aurem); ba chiar, spune un altul, de la [ceva care izbește] aerul. Nu văd aici o mare deosebire, căci amîndoi deduc etimologia acestui cuvînt

huius vocabuli originem trahit. Sed e transverso tertius vide quam rixam inferat. Quod enim verum, ait, nos loqui oporteat, odiosumque sit natura ipsa iudicante mendacium, verbum a vero cognominatum est. Nec ingenium quartum defuit. *[9,10]* Nam sunt qui verbum a vero quidem dictum putent, sed prima syllaba satis animadversa, secundam negligi non oportere. Verbum enim cum dicimus, inquiunt, prima eius syllaba verum significat, secunda sonum. Hoc autem volunt esse bombum. Unde Ennius sonum pedum, bombum pedum dixit, et βωάσαι Graeci clamare. Et Virgilius Reboant silvae. Ergo verbum dictum est quasi a vero boando, hoc est verum sonando. Quod si ita est, praescribit quidem hoc nomen, ne cum verbum faciamus, mentiamur; *[9,15]* sed vereor ne ipsi qui dicunt ista, mentiantur. Ergo ad te iam pertinet iudicare, utrum verbum a verberando an a vero solo, an a vero boando dictum putemus; an potius

de la *verberare* 'a izbi'. Dar ia aminte că un al treilea se opune explicaţiei anterioare: de vreme ce — susţine acesta — trebuie să spunem adevărul şi de vreme ce chiar natura consideră că minciuna este un lucru josnic, înseamnă că *verbum* 'cuvînt' şi-a căpătat denumirea de la *verum* 'adevăr'. Dar nu lipseşte nici o a patra părere, *[9,10]* căci sînt unii care acceptă că *verbum* vine [într-adevăr] de la *verum*, însă consideră că, ţinînd seama suficient de prima silabă, nu trebuie să o neglijăm nici pe a doua. Ei mai spun că, atunci cînd rostim *verbum*, prima silabă a acestui cuvînt semnifică 'adevărul', iar cea de-a doua semnifică 'sunetul'. Acest [sunet] ei vor să fie *bombus* 'tropăit'. De aici şi Ennius a numit zgomotul picioarelor *bombus pedum* 'tropăitul picioarelor', pentru 'a striga', grecii [folosesc cuvîntul] βωᾶσαι, iar Virgiliu [a spus] *Reboant silvae* 'Pădurile vuiesc'.[45] Aşadar, *verbum,* 'cuvînt', ar veni de la *Verum boare* 'adevărul vuieşte', adică de la *verum sonare* 'adevărul răsună'. Dacă ar fi aşa, acest nume ne-ar cere să nu minţim atunci cînd emitem cuvinte; *[9, 15]* mă tem însă ca nu cumva să mintă chiar acei care susţin această [etimologie]. Prin urmare, rămîne la aprecierea ta să stabilim dacă *verbum* vine de la *verberare* sau numai de la *verum*

unde sit dictum non curemus, cum quod significet intelligamus.

Breviter tamen hunc locum notatum esse de origine verborum, volo paulisper accipias, ne ullam partem suscepti operis praetermisisse videamur.

Stoici autumant, quos Cicero in hac re irridet, nullum esse verbum, cuius non certa ratio explicari possit. Et quia hoc modo suggerare facile fuit, *[9,20]* si diceres hoc infinitum esse, quibus verbis alterius verbi originem interpretareris, *[10,1]* eorum rursus a te originem quaerendam esse, donec perveniatur eo, ut res cum sono verbi aliqua similitudine concinat, ut cum dicimus, aeris tinnitum, equorum hinnitum, ovium balatum, tubarum clangorem, stridorem catenarum. Perspicis enim haec verbai ta sonare, ut res quae his verbis significantur. Sed quia sunt res, quae non sonant, in his similitudinem tactus

ori de la *verum boare* [46]; sau, mai degrabă, să nu ne mai străduim să-i aflăm originea, de vreme ce înţelegem ce semnifică.

Pe scurt, doresc totuşi să afli că am scris acest fragment despre etimologia cuvintelor ca să nu pară cumva că am omis vreo parte din această lucrare pe care am început-o.

Stoicii, de care Cicero îşi bate joc în această problemă [47], afirmă că nu există nici un cuvînt căruia să nu i se poată da o explicaţie sigură. Şi, fiindcă în acest mod a fost uşor de adus noi argumente, *[9, 20]* dacă ai fi spus că este infinită această activitate de a interpreta etimologia unui anume cuvînt cu ajutorul altor cuvinte, *[10, 1]* ar trebui să cercetezi fără întrerupere etimologia acestora pînă vei ajunge la punctul în care lucrul este în acord cu sonoritatea cuvîntului, pe baza unei anumite asemănări, ca atunci cînd spunem: *aeris tinnitus* 'şuieratul aerului', *equorum hinnitus* 'nechezatul cailor', *ovium balatus* 'behăitul oilor', *tubarum clangor* 'răsunetul trompetelor', *stridor catenarum* 'scrîşnetul lanţurilor' [48]. Observi că aceste cuvinte sună la fel cu lucrurile pe care le semnifică [49]. Dar, pentru că sînt şi unele lucruri care nu au sonoritate, în privinţa lor prevalează asemănarea cu simţul pipăitului, astfel încît, dacă ele impresionează simţurile în mod plă-

valere, ut si leniter vel aspere sensum tangunt, lenitas *[10,5]* vel asperitas litterarum ut tangit auditum, sic eis nomina pepererit. Et ipsum lene cum dicimus, leniter sonat. Quis item asperitatem non et ipso nomine asperam iudicet? Lene est auribus, cum dicimus voluptas, asperum est cum dicimus crux. Ita res ipsae afficiunt, sicut verba sentiuntur. Mel, quam suaviter res ipsa gustum, tam suaviter nomen tangit auditum. Acre, in utroque asperum est; lana et vepres, ut audiuntur verba, sic illa tanguntur.

Haec quasi cunabula verborum esse crediderunt, ut sensus rerum cum sonorum sensu concordarent. *[10,10]* Hinc ad ipsarum inter se rerum similitudinem processisse licentiam nominandi, ut cum, verbi causa, crux propterea dicta sit, quod ipsius verbi asperitas cum doloris, quem crux effecit asperitate

cut, sau, dimpotrivă, în mod neplăcut, caracterul plăcut *[10, 5]* sau, respectiv, asprimea literelor le determină numele, după cum acestea impresionează auzul [50]. Chiar cînd pronunţăm [cuvîntul] *lene* 'în mod blînd' se aude un sunet plăcut. Tot astfel, cine nu ştie că *asperitas* 'asprimea' este aspră chiar şi prin numele ei? Este plăcut pentru auz cînd rostim *voluptas* 'plăcere', dar este neplăcut cînd spunem *crux* 'cruce'. Astfel, lucrurile însele ne afectează asemenea senzaţiilor pe care ni le creează cuvintele. Să ne gîndim la miere; pe cît de plăcut ne impresionează lucrul însuşi simţul gustului, tot atît de plăcut ne impresionează auzul şi cuvîntul *mel* 'miere'. *Acre* 'acru' este aspru şi ca lucru şi ca denumire; cuvintele *lana* 'lînă' şi *vepres* 'mărăcini' impresionează auzul în acelaşi chip în care lucrurile însele impresionează pipăitul [51].

Aşadar, stoicii credeau că leagănul cuvintelor [52] se află în concordanţa între senzaţiile pe care ni le dau lucrurile şi senzaţiile date de sunetele cuvintelor [53]. *[10, 10]* De aici s-a pornit apoi libertatea de a stabili nume[54] potrivit cu asemănările lucrurilor între ele[55]. Astfel, *crux* 'cruce' şi-a căpătat acest nume fiindcă asprimea acestui cuvînt concordă cu asprimea pe care o sugerează

concordat; crura tamen non propter asperitatem doloris, sed quod longitudine atque duritia inter membra cetera sint ligno crucis similiora, sic appellata sunt.

Inde ad abusionem ventum est, ut usurpetur non tam rei similis, sed quasi vicinae. Quid enim simile inter significationem parvi et minuti, cum possit parvum esse, quod non modo nihil *[10,15]* minutum sit, sed etiam aliquid creverit? Dicimus tamen propter quamdam vicinitatem, minutum pro parvo. Sed haec abusio vocabuli in potestate loquentis est; habet enim parvum, ut minutum non dicatur. Illud magis pertinet ad id quod volumus ostendere, quod cum piscina dicitur in balneis, in qua piscium nihil sit, nihilque piscibus simile habeat, videtur tamen a piscibus dicta propter aquam, ubi piscibus vita est. Ita vocabulum non translatum similitu-

instrumentul de tortură. Totuși, *crura* 'picioare' au fost denumite așa nu din cauza asprimii durerii, ci fiindcă, prin lungimea și rezistența lor, sînt, în comparație cu celelalte membre, asemănătoare cu brațele de lemn ale crucii [56].

De aici s-a ajuns la abuzul de a se folosi [în stabilirea numelor] nu asemănarea directă cu lucrurile, ci un fel de vecinătate[57]. Într-adevăr, ce asemănare am putea stabili între semnificația lui *parvus* 'mic' și cea a lui *minutus* 'micșorat', de vreme ce poate exista ceva mic, care nu numai *[10, 15]* că nu este deloc micșorat, ci chiar crește întrucîtva? [Nu există nici o asemănare și] totuși, din cauza unei anumite vecinătăți [de sens], îl rostim pe *minutus* în locul lui *parvus*. Acest abuz în privința termenului stă în puterea vorbitorului: îl are [la dispoziție] pe *parvus* ca să nu spună *minutus*[58]. Acest fapt ține mai degrabă de ceea ce vrem să indicăm, deoarece, deși numim *piscina* 'bazin'[59] în băile publice un rezervor cu apă în care nu se află nici un pește și nici ceva asemănător peștilor, totuși se pare că numele *piscina* vine de la *piscis* 'pește' din cauza apei în care peștii își duc viața. Astfel, [această] denumire nu a fost împrumutată prin asemănare, ci s-a folosit de o anumită vecină-

dine, sed quadam vicinitate usurpatum est. Quod si quis dicat homines piscibus similes natando fieri, et inde piscinae nomen esse natum, stultum est hoc refutare, *[10,20]* cum ab re neutrum abhorreat, et utrumque lateat. Illud tamen bene accidit, quod uno exemplo dilucidare iam possumus, quid distet origo verbi, quae de vicinitate arripitur, ab ea quae de similitudine ducitur. Hinc facta est progressio usque ad contrarium. Nam lucus dictus putatur, quod minime luceat; et bellum, quod res bella non sit; et foederis nomen, quod res foeda non sit, quod si a foeditate porci dictum est, ut nonnulli *[11,1]* volunt, redit ergo ad illam vicinitatem, cum id quod sit, ab quo per quod sit nominatur.

Nam et ista omnino vicinitas late patet, et per multas partes secatur. Aut per efficientiam, ut hoc ipsum a foeditate porci, per

tate. Chiar dacă cineva ar spune că, înotînd, oamenii devin asemănători peștilor și că de aici s-a născut numele *piscina*, n-ar avea rost să-l contrazicem, *[10, 20]* fiindcă nici această [explicație], și nici cea [de mai înainte] nu se depărtează de obiectul [în discuție], amîndouă ascunzîndu-se [într-însul]! Acest exemplu este foarte potrivit ca să putem clarifica în ce constă deosebirea dintre o etimologie scoasă [la lumină] prin vecinătate și una dedusă prin asemănare. Prin această gradație se poate ajunge chiar și la o opoziție[60], căci ne-am putea gîndi că s-a spus *lucus* 'dumbravă (sfîntă)' pentru că *minime luceat* 'strălucește foarte puțin'[61], iar *bellum* 'război' pentru că *res bella non sit* 'nu este un lucru frumos'[62]. Tot așa, s-a spus *foedus* 'tratat de alianță' pentru că *res foeda non sit* 'nu este un lucru dezgustător', dacă acest cuvînt se formează, cum vor unii autori, *[11, 1]* de la *foeditas porci* 'urîțenia porcului'; această etimologie ar fi rezultatul vecinătății, de vreme ce *foedus* 'alianță' își ia numele de la lucrul prin care există[63].

Acest fel de etimologie prin vecinătate este foarte răspîndită și se face în multe chipuri[64]: *per efficientia* (puterea de a produce un efect), ca în chiar acest [exemplu] în care de la *foeditas porci* 'urîțenia porcului' se formează

quem foedus efficitur; aut per effectum, ut puteus, quod eius effectus potatio est, creditur dictus; aut per id quo continetur, ut urbem, ab orbe appellatam volunt, quod auspicato loco circumduci aratro *[11,5]* solet; cuius rei et Virgilius meminit, ubi Aeneas urbem designat aratro; aut per id quod continetur, ut si quis horreum mutata, d, littera affirmet ab hordeo nominatum; aut per abusionem, ut cum hordeum dicimus, et ibi triticum conditur; vel a parte totum, ut mucronis nomine, quae summa pars est gladii, totum gladium vocant; vel a toto pars ut capillus quasi capitis pilus.

Quid ultra provehar? Quidquid aliud annumerari potest, aut similitudine rerum et

foedus 'tratat'; *per effectum* (prin efect), ca în cazul cuvîntului *puteus* 'fîntînă', fiindcă *potatio* 'băutură' este un efect al acesteia[65]; *per id quo continetur* (prin ceva prin care se conţine), precum *urbs* 'oraş' îşi are denumirea de la *orbs* 'cerc' [66], deoarece este obiceiul de a se înconjura cu plugul *[11, 5]* un loc ales prin auspicii să fie incinta unui oraş, obicei de care aminteşte şi Virgiliu în versul în care Enea trasează cu plugul vatra oraşului [67]; *per id quod continetur* (prin ceea ce este conţinut), ca, de exemplu, atunci cînd se afirmă că *horreum* 'grînar' şi-a căpătat numele de la *hordeum* 'orz', prin schimbarea literei *d*; *per abusionem* (prin abuz), ca atunci cînd zicem *hordeum* 'orz' şi ne referim la orice fel de grîne[68] [fiindcă din *hordeum* 'orz' l-am derivat pe *horreum* 'grînar']; *a parte totum* (întregul din parte): astfel, unii denumesc întreaga spadă cu numele *mucro* 'tăiş', care, în realitate, desemnează doar partea cea mai ascuţită a spadei [69]; *a toto pars* (partea din întreg), precum *capillus* 'păr (al capului sau al bărbii)', care nu ar fi nimic altceva decît *capitis pilus* 'părul capului' [70].

Dar la ce bun să mai stăruiesc? Tot ce s-ar mai putea adăuga este că vei vedea că etimologia unui cuvînt depinde fie de asemănarea dintre lucruri şi sunete, fie de ase-

sonorum, aut similitudine *[11,10]* rerum ipsarum, aut vicinitate, aut contrario, contineri videbis originem verbi, quam prosequi non quidem ultra soni similitudinem possumus; sed hoc non semper utique possumus. Innumerabilia enim sunt verba, quorum ratio reddi non possit; aut non est, ut ego arbitror, aut latet, ut Stoici contendunt.

Vide tamen paululum, quomodo perveniri putant ad illa verborum cunabula, vel ad stirpem potius atque adeo sementum, ultra quod quaeri originem vetant, nec si quis velit potest quidquam invenire. Nemo ambigit *[11,15]* syllabas, in quibus, v, littera locum obtinet consonantis, ut sunt in his verbis, venter, vafer, velum, vinum, vomis, vulnus crassum et quasi validum sonum edere. Quod approbat etiam loquendi consuetudo, cum quibusdam verbis subtrahimus, ne onerent aurem. Nam inde est quod amasti, libentius dicimus quam amavisti, et abiit, non abivit; et in hunc modum innumerabilia. Ergo cum

mănarea *[11, 10]* dintre lucrurile înseşi, fie de vecinătate sau opoziţie [71], [etimologie] pe care nu o putem totuşi urmări dincolo de asemănarea sonoră; şi nici măcar această asemănare n-o putem urmări întotdeauna. Căci sînt nenumărate cuvintele cărora nu li se poate găsi o explicaţie; [aceasta] ori nu există, după cum socotesc eu, ori se ascunde, cum susţin stoicii. În sfîrşit, gîndeşte-te puţin la felul în care [stoicii] cred că se poate ajunge la acel leagăn al cuvintelor sau, mai degrabă, la rădăcina, ori, şi mai bine, la sămînţa cuvintelor, dincolo de care [ei] tăgăduiesc că s-ar putea căuta etimologia unui cuvînt; chiar dacă ar vrea cineva să facă această încercare, [stoicii spun că] n-ar putea să descopere nimic. Nimeni nu contestă *[11, 15]* că silabele în care litera *v* deţine locul unei consoane — ca în cuvintele *venter* 'vînt', *vafer* 'viclean', *velum* 'văl', *vinum* 'vin', *vomis* 'plug', *vulnus* 'rană' — produc un sunet profund şi puternic [72]. Faptul este confirmat de chiar felul nostru obişnuit de a vorbi, căci din unele cuvinte omitem [această consoană] ca să nu ne împovăreze urechea. De aceea, rostim cu mai multă plăcere *amasti* 'am iubit' în loc de *amavisti* 'am iubit', *abiit* 'a plecat' în loc de *abivit* 'a plecat', şi tot în acest fel şi la nenumărate alte cu-

dicimus, vim, sonus verbi, ut dictum est, quasi validus congruit rei, quae significatur. Iam ex illa vicinitate per id quod *[11,20]* efficiunt, hoc est quia violenta sunt, dicta vincula possunt videri, et vimen quo aliquid vinciatur. Inde *[12,1]* vites, quod adminiculis quibus vinciantur nexibus pendent. Hinc etiam propter similitudinem, incurvum senem vietum Terentius appellavit. Hinc terra, quae pedibus itinerantium flexuosa et trita est, via dicitur. Si autem via, quae vi pedum trita est, creditur dicta, redit origo ad illam vicinitatem. Sed faciamus a similitudine vitis vel viminis, hoc est a flexu esse dictam; quaerit ergo me quispiam, quare *[12,5]* via dicta est? Respondebo, a flexu, quia flexum velut incurvum vietum veteres dixerunt, unde vietos quod cantho ambiantur, rotarum ligna

vinte [73]. Aşadar, cînd rostim *vis* 'putere', sunetul cuvîntului stabileşte, cum am spus, o anume relaţie cu tăria lucrului pe care îl semnifică. Tot dintr-o asemenea vecinătate cu rezultatul unei acţiuni *[11, 20]* pare să se formeze şi cuvintele *vincula* 'lanţuri', deoarece implică ideea de violenţă, şi *vimen* 'nuia', deoarece [cu ajutorul nuielelor] se leagă strîns ceva. Tot de aici *[12, 1]* vine şi *vitis* 'viţă', fiindcă [această plantă] atîrnă cu ajutorul unor cîrcei de aracii de care este înlănţuită [74]. La fel, Terenţiu [75] a dat unui bătrîn numele de *incurvus senex vietus* 'bătrîn încovoiat şi îndoit', datorită asemănării. În acelaşi mod [se explică] şi de ce i se spune *via* 'drum' [76] unei fîşii de pămînt întortocheate şi bătătorite de picioarele călăreţilor; căci, dacă vom accepta că *via* 'drum' vine de la faptul că pămîntul este bătătorit de *vis pedum* 'forţa picioarelor', atunci etimologia se constituie aici prin vecinătate. Să presupunem însă că [acest cuvînt (*via* 'drum') se formează] prin asemănare de la *vitis* 'viţă' sau de la *vimen* 'nuia', deci de la ideea de 'flexiune, curbare'. Dacă cineva m-ar întreba de ce *[12, 5]* s-a spus *via* 'drum', îi voi răspunde că [a apărut] de la *flexus* 'curbură', fiindcă cei vechi au spus [că există o legătură între] *flexus* 'curb', *incurvus* 'încovoiat' şi *vietus*

vocant, persequitur quaerere, unde vietum flexum dicatur, et hic respondebo, a similitudine vitis. Instat atque exigit unde istud sit vitis nomen: dico quia vincit ea quae comprehenderit. Scrutatur ipsum vincire, unde dictum sit, dicemus, a vi. Vis quare sic appellatur, requiret; redditur ratio, quia robusto et valido sono verbum rei, quae significatur, congruit, ultra *[12,10]* quod requirat non habet.

Quot modis autem verborum origo corruptione vocum varietur, ineptum est prosequi, nam et longum et minus quam illa quae dicta sunt, necessarium est.

'îndoit' [77]; de aici au primit numele de *victi* 'obezi' și [bucățile de lemn] înconjurate cu un cerc de fier ale roții. Dacă în continuare aș fi întrebat de ce se spune *vietus* la tot ce este curbat (*flexus*), voi răspunde, și în acest caz, că datorită asemănării cu *vitis* 'viță'. Dacă [interlocutorul meu] ar stărui și ar dori neapărat să știe de unde vine numele acesta, *vitis* 'viță', voi răspunde că vine de la aceea că vița înlănțuie (*vincit*) tot ce cuprinde. Căutîndu-se și explicația acestui *vincire* 'a lega, a înlănțui', vom răspunde că vine de la *vis* 'putere, tărie' [78]. [Mai departe] vom căuta să aflăm de ce *vis* se cheamă astfel: [în acest moment] ne vom întoarce la raționamentul [invocat mai sus], conform căruia, prin sonoritatea sa puternică și viguroasă, cuvîntul stabilește un acord cu lucrul pe care îl semnifică; dincolo *[12, 10]* [de aceasta] nu mai este posibilă nici o cercetare [79].

Nu mai are însă nici un rost să continuăm să cercetăm în cîte chipuri variază etimologia cuvintelor ca urmare a coruperii sunetelor [80]; această [îndeletnicire] ar fi prea îndelungată și ar fi și mai puțin necesară decît cele ce au fost spuse.

Caput VII

Nunc vim verborum, quantum res patitur, breviter consideremus. Vis verbi est qua cognoscitur quantum valeat; valet autem tantum, quantum audientem movere potest. Porro movet audientem, aut secundum se, aut secundum id quod significat, aut ex utroque communiter. Sed cum secundum se movet, aut ad solum sensum *[12,15]* pertinet, aut ad artem, aut ad utrumque. Sensus autem aut natura movetur, aut consuetudine. Natura movetur in eo, quod offenditur si quis nominet Artaxerxem regem vel mulcetur cum audit Euryalum. Quis enim etiamsi nihil utique de his hominibus audierit, quorum ista sunt nomina, non tamen in illo asperitatem maximam, et in hoc iudicet esse lenitatem? Consuetudine movetur sensus, cum offenditur

Capitolul VII

Să examinăm acum pe scurt, atît cît se va putea, [conceptul de] *vis verborum* 'puterea (de semnificare) a cuvintelor'. *Vis verbi* 'puterea (de semnificare) a cuvîntului' este ceva prin care ne dăm seama de valoarea cuvîntului; această valoare se măsoară după impresia produsă asupra celui care aude cuvîntul [81]. Pe de altă parte, un cuvînt îl impresionează pe ascultător fie prin el însuși, fie prin ceea ce semnifică, fie prin amîndouă deopotrivă [82]. Cînd impresionează prin el însuși, aceasta ține sau numai de simțul [auzului], *[12, 15,]* sau de regulile științei [gramaticale], ori de amîndouă deopotrivă. Simțul [auzului] este impresionat fie de caracterul [sunetelor], fie de familiarizarea [cu ele]. Caracterul [sunetelor] *(natura)* [83] ne impresionează fie prin aceea că ele ne zgîrie urechea, ca atunci cînd cineva pronunță numele regelui *Artaxerxes*, fie prin aceea că ne apar ca o mîngîiere, ca atunci cînd auzim numele lui *Euryalus*. Și-ntr-adevăr, chiar dacă n-ar fi auzit nimic despre oamenii cărora le aparțin aceste [două] nume, totuși, oricine ar putea să remarce că primul [nume] este deosebit de aspru, iar celălalt [este] cît se poate de plăcut. *Prin familiarizare* (consuetudo) [84], simțul [auzului] este

cum audit quiddam sicut Motta pro Cotta; nam hic ad suavitatem soni vel insuavitatem *[12,20]* nihil interest; sed tamen valent aurium penetralia movere, utrum per se transeuntes sonos quasi hospites notos, an ignotos recipiant. Arte autem movetur auditor, cum enuntiato sibi verbo adtendit quae sit pars orationis, *[13,1]* vel si quid aliud in his disciplinis, quae de verbis traduntur, accepit. At vero ex utroque, id est et sensu et arte de verbo iudicatur, cum id, quod aures mentiuntur, ratio notat, et nomen ita ponitur; ut dicitur, optimus, mox ut autem longa una syllaba et duae breves huius nominis percusserint, animus ex arte statim pedem dactylum agnoscit.

Sensum vero non secundum se, sed secundum id quod significat verbum movet, *[13,5]* quando per verbum accepto signo, animus nihil aliud quam ipsam rem intuetur, cuius

impresionat de perceperca a ceva, ca, de pildă, atunci cînd auzim *Motta* în loc de *Cotta*; n-are nici o importanţă aici *[12, 20]* caracterul plăcut sau neplăcut al sunetului; contează mai mult impresionarea tainiţelor urechii [84 bis], în măsura în care [acestea] primesc sunetele care trec prin ele ca pe niște oaspeţi cunoscuţi sau ca pe unii necunoscuţi. *Prin ştiinţă* (ars) auditorul este impresionat atunci cînd, enunţîndu-i-se un cuvînt, pricepe ce parte de vorbire este *[13, 1]* sau dacă acesta conţine vreun alt element care se supune regulilor ştiinţelor cuvîntării [85]. În realitate, judecăm un cuvînt din ambele perspective, adică şi prin simţul [auzului], şi prin ştiinţă, de vreme ce raţiunea ia cunoştinţă de ceea ce urechile percep în mod confuz; şi astfel se stabileşte un nume. De pildă, cînd rostim *optimus* 'foarte bun', îndată ce silaba lungă şi cele două silabe scurte care alcătuiesc acest nume au atins urechea, raţiunea, pe temeiul ştiinţei, recunoaşte imediat aici un picior dactilic, *ŏptĭmŭs* [86].

[Să trecem acum la celălalt caz.] Un cuvînt impresionează simţul auzului nu prin el însuşi, ci *prin ceea ce semnifică*, *[13, 5]* întrucît, receptîndu-se un semn prin intermediul cuvîntului, spiritul nu ia seama la nimic altceva decît la lucrul însuşi, al cărui semn este

illud signum est quod accepit; ut cum, Augustino nominato, nihil aliud quam ego ipse cogitor ab ipso, cui notus sum; aut quilibet hominum menti occurit, si forte hoc nomen, vel qui me ignorat audierit, vel qui alium novit, qui Augustinus vocetur.

Cum autem simul et secundum se verbum movet audientem, et secundum id quod significat, tunc et ipsa enuntiatio, et id quod ab eo enuntiatur, simul advertitur. Unde enim sit quod non offenditur aurium castitas, cum audit, *[13,10]* Manu, ventre, pene, bona patria laceraverat. Offenderetur autem si obscoena pars corporis sordido ac vulgari nomine appellaretur; in hoc autem sensum animumque utriusque deformitas offenderet, nisi illa turpitudo rei quae significata est, decore verbi significantis operiretur, cum res eadem sit, cuius utrumque vocabulum est, veluti non alia meretrix, sed aliter tamen videtur eo cultu,

acela pe care l-a primit; așa cum, la rostirea numelui *Augustinus*, cel căruia îi sînt cunoscut se gîndește la mine și la nimic altceva; dacă din întîmplare acest nume a fost auzit sau de cineva care nu mă cunoaște, sau de cineva care îl știe pe un altul care se numește Augustinus, acestuia îi vine în minte oricare dintre [cei doi] oameni [87].

În schimb, cînd pe ascultător îl impresionează un cuvînt și prin el însuși, și prin ceea ce semnifică, atunci și enunțarea în sine, și [realitatea] denumită prin aceasta sînt evidențiate în egală măsură [88]. De aici rezultă că nu este deloc rănită pudoarea urechilor la auzul propoziției *[13, 10]*: *Manu, ventre, pene, bona patria laceraverat.* 'Cu mîna, cu pîntecul, cu penisul a risipit bunurile părintești.' [89] [Pudoarea urechilor] ar fi rănită, în schimb, dacă partea obscenă a corpului ar fi numită cu numele cel trivial și popular. Însă urîțenia amîndurora [a cuvîntului trivial și a lucrului ca atare] ar răni auzul și spiritul, dacă nerușinarea lucrului semnificat n-ar fi învăluită în decența cuvîntului semnificant, deși amîndouă cuvintele, atît cel trivial, cît și celălalt, exprimă aceeași realitate [90]. E ca și cînd o curtezană nu devine alta, dar pare altfel în înfățișarea pe care obișnuiește

quo ante iudicem stare adsolet, aliter eo quo in luxurioso cubiculo iaceret.

Cum igitur tantam vim tamque multiplicem appareat esse verborum, *[13,15]* quam breviter pro tempore summatimque adtigimus, duplex hic ex consideratione sensus nascitur; partim propter explicandum veritatem, partim propter servandum decorem, quorum primum ad dialecticum, secundum ad oratorem maxime pertinet. Quamvis enim nec disputationem deceat ineptam, nec eloquentiam oporteat esse mendacem, tamen in illa saepe atque adeo pene semper audiendi delicias discendi cupido contemnit, et in hac imperitior multitudo quod ornate dicitur, etiam vere dici arbitratur. Ergo cum appareat quid sit uniuscuiusque proprium, manifestum est *[13,20]* et disputatorem, si qua ei delectandi cura est, rhetorico colore aspergendum, et oratorem, si veritatem *[14,1]* persuadere vult, dialecticis quasi nervis atque ossibus esse

să o ia în fața judecătorului și altfel cînd se întinde lasciv în patul desfrînării.

S-a vădit așadar cît de complicată și variată este [problema] puterii [de semnificare a] cuvintelor, *[13, 15]* [problemă] pe care, din lipsă de timp, am atins-o doar pe scurt și superficial. Din această examinare, rezultă [că orice cuvînt se prezintă sub] un dublu aspect: pe de o parte, din perspectiva desfășurării adevărului, iar, pe de altă parte, din cea a păstrării frumuseții [vorbirii]. Dintre aceste două aspecte, primul îl interesează pe dialectician, iar cel de-al doilea mai ales pe orator. Cu toate că nici disputei dialectice nu-i stă bine să fie searbădă, și nici elocința nu trebuie să acopere minciuni, totuși, adesea, ba chiar aproape întotdeauna, plăcerea de a auzi duce în dialectică la dispreţuirea adevăratelor încîntări ale învățării, iar în elocință mulțimea mai neinstruită ajunge să socotească drept adevărat ceea ce este rostit în mod elegant [91]. Așadar, vădindu-se ce este caracteristic fiecărei discipline, apare evident *[13, 20]* că dialecticianul, dacă are intenția de a plăcea, trebuie să se vopsească în culoarea retoricii, iar oratorul, dacă vrea să convingă de adevăr *[14, 1]*, trebuie să-și întărească discursul cu [ceea ce am putea numi] nervii și oasele dialecticii. E la fel cum

roborandum, quae ipsa natura corporibus nostris, nec firmitati virium subtrahere potuit, nec oculorum offensioni patere permisit.

Caput VIII

Itaque nunc propter veritatem diiudicandum, quod dialectica profitetur, ex hac verborum vi, cuius quaedam semina sparsimus, quae impedimenta nascuntur videamus. Impedit auditorem *[14,5]* ad veritatem videndam, in verbis, aut obscuritas aut ambiguitas; inter obscurum et ambiguum hoc interest, quod in ambiguo plura se ostendunt, quorum quid potius ancipiendum sit ignoratur, in obscuro autem nihil aut parum quod abtendatur, apparet. Sed ubi parum est quod apparet, obscurum est ambiguo simile, veluti si quis ingrediens iter, excipiatur aliquo bivio, vel trivio, vel etiam, ut ita dicam, multivio loco, sed densitate nebulae nihil viarum quod est eluceat; ergo a pergendo prius obscuritate

natura însăși a făcut corpurile noastre: n-a răpit nimic din vigoarea puterilor lor, dar nici n-a lăsat [să se manifeste în aspectul lor] ceva care să nu placă privirilor [92].

Capitolul VIII

În sfîrșit, pentru a discerne acest adevăr cu care se ocupă dialectica, să vedem acum — cu ajutorul acelei puteri [de semnificare] a cuvintelor, căreia i-am stabilit mai sus cîteva principii [93] — ce piedici se ivesc [în calea lui]. Ceea ce îl împiedică pe auditor să vadă adevărul în cuvinte *[14, 5]* este fie obscuritatea, fie ambiguitatea [94]. Diferența dintre obscur și ambiguu constă în faptul că în [exprimarea] ambiguă apar mai multe sensuri, dintre care nu știm pe care trebuie să-l preferăm, pe cînd în cea obscură nu apare nimic sau foarte puțin din ceea ce ne așteptăm să apară [95]. Acolo unde apare cît de puțin [din sensul așteptat], obscuritatea este asemănătoare cu ambiguitatea. E ca și cînd cineva care înaintează pe un drum ajunge într-un loc în care drumul se împarte în două, trei sau chiar mai multe căi și, datorită grosimii negurii, nu se mai poate distinge care dintre drumuri este cel bun. Așadar, călătorul

tenetur. At ubi aliquantum rarescere nebulae *[14,10]* coeperint, videtur aliquid, quod utrum via sit, an terrae proprius et nitidior color incertum est; hoc est obscurum ambiguo simile. Dilucescente coelo, quantum oculis satis sit, iam omnium viarum deductio clara est, sed qua sit pergendum, non obscuritate, sed ambiguitate dubitatur.

Item sunt obscurorum genera tria; unum est quod sensui patet, animo clausum est, tamquam si quis malum punicum pictum videat, qui neque viderit aliquando, nec omnino quale esset audierit, non oculorum est, sed animi, quod cuiusce rei pictura sit, nescit. Alterum *[14,15]* genus est, ubi res animo pateret, nisi sensui clauderetur, sicut est homo pictus in tenebris; nam ubi oculis apparuerit, nihil animus hominem pictum

este împiedicat să înainteze mai întîi de obscuritate. Apoi, îndată ce negura începe să se risipească, *[14, 10]* se întrezărește ceva, însă nu este deloc sigur dacă [ceea ce se vede] este drumul sau mai degrabă culoarea proprie, mai strălucitoare, a solului; avem aici o obscuritate asemănătoare ambiguității. Cînd cerul se luminează îndeajuns pentru ca privirile să poată discerne ceva, stabilirea fiecărui drum devine limpede; ceea ce-l face [pe călător] să se [mai] îndoiască pe care dintre ele să înainteze este [acum] ambiguitatea, și nu obscuritatea.

Există trei tipuri de obscuritate [96]. Cel dintîi apare atunci cînd ceva se dezvăluie simțului [vederii], dar rămîne ascuns spiritului, ca atunci cînd, de exemplu, cineva vede o rodie pictată, [fruct] pe care nu l-a văzut niciodată [în realitate] și despre care nici n-a auzit nimic; faptul că [privitorul] nu cunoaște obiectul reprezentat [de respectiva pictură] nu se datorează ochilor, ci spiritului. Al doilea *[14, 15]* tip de obscuritate este acela cînd obiectul s-ar releva spiritului dacă n-ar fi ascuns simțului [vederii], așa cum este cazul chipului pictat al unui om, așezat în întuneric; căci, într-adevăr, dacă [acest obiect] ar fi înfățișat privirilor, spiritul nu s-ar îndoi nici o clipă că este

dubitabit. Tertium genus est, in quo etiam sensui absconditur, quod tamen si nudaretur, nihilo magis animo emineret quod genus est omnium obscurissimum, ut si imperitus malum illud punicum pictum etiam in tenebris cogeretur agnoscere.

Refer nunc animum ad verba, quorum istae sunt similitudines constitutae. Pone quempiam grammaticum *[14,20]* convocatis discipulis, factoque silentio suppresa voce dixisse, temetum, quod ab eo dictum, qui prope assidebant satis audierunt, qui remotius, parum, qui autem remotissime, nulla omnino voce perstricti sunt. Horum autem partim sciebant, illi scilicet qui nescio quo casu remotiores erant, quid esset temetum; reliquos prorsus latebat omnes obscuritate impediebantur. Et hic iam perspicis omnia genera obscuritatum. Nam qui auditu nihil dubitabant, primum illud *[14,25]* genus patiebantur, cui simile est, malum punicum ignorantibus, sed in luce

portretul unui om. Există și un al treilea tip de obscuritate, în cazul căruia este ascuns și simțului [vederii] un obiect care, chiar dacă ar fi dezvăluit, n-ar deveni [prin acest fapt] cu nimic mai clar pentru spirit; acest tip este cel mai obscur dintre toate; ca exemplu, să ne închipuim un neiniţiat silit să recunoască aceeași rodie pictată, așezată însă în întuneric.

Îndreaptă-ți acum atenția spre cuvinte față de care exemplele de mai sus sînt date spre analogie. Imaginează-ți că un gramatician oarecare, *[14, 20]* după ce s-a făcut liniște între discipolii strînși în jurul său, rostește cu o voce joasă cuvîntul *temetum* 'vin (curat)'; cei ce stau mai aproape aud destul de bine ceea ce se rostește, cei care stau mai departe aud doar puțin, iar cei foarte depărtați nu percep nici cel mai slab sunet. O parte din discipoli, și anume aceia care, prin nu știu ce întîmplare, sînt mai aproape, recunosc ce înseamnă *temetum*. Împiedicați de lipsa de claritate, toți ceilalți nu înțeleg absolut nimic. Prin aceasta, îți vei lămuri toate [cele trei] tipuri de obscuritate. Cei care, la auzirea cuvîntului, nu au nici o îndoială se încadrează în primul *[14, 25]* tip de obscuritate, caz similar celui cu rodia pictată pentru neiniţiați, dar expusă la lu-

pictum. Qui noverant verbum, sed auribus aut parum aut omnino non acceperant vocem; secundo illo genere laborabant, cui similis est hominis imago, sed non in conspicuo, sed omnino tenebroso loco. Qui autem non solum vocis, sed et significationis verbi experts erant, tertii generis, quod omnino deterrimum est, caecitate involvebantur. Quod autem *[15,1]* dictum est, quoddam obscurum ambiguo simile, in his perspici potest, quibus verbum erat quidem notum, sed vocem penitus nullam, aut non omnino certam perceperant. Omnia igitur obscura loquendi genera vitabit, qui et voce quantum satis est clara, nec ore impedito, et verbis notissimis utetur.

Vide nunc in eodem grammatici exemplo, quam longe alias impediat ambiguitas quam obscuritas verbi. Fac enim eos qui aderant et satis sensu accepisse vocem magistri, *[15,5]* et illum verbum enuntiasse, quod esse omnibus notum, utputa, fac eum dixisse, magnus, et deinde siluisse; adtende quid

mină. Cei care cunosc cuvîntul, dar nu îi receptează sunetele decît foarte puţin sau deloc, suferă de cel de-al doilea tip de obscuritate, aici fiind ceva similar [cu alt caz, explicat mai sus], cînd portretul unui om era aşezat nu la vedere, ci într-un loc foarte întunecos. În sfîrşit, cei lipsiţi nu numai de perceperea cuvîntului sonor, dar şi de înţelegerea semnificaţiei sale, se prăbuşesc, orbi, în cel de-al treilea tip de obscuritate, care este cel mai rău [97]. Cît priveşte *[15, 1]* acea obscuritate discutată [mai sus], asemănătoare cu ambiguitatea, aceasta poate fi remarcată la aceia cărora cuvîntul le era cunoscut, dar care n-au perceput exact absolut nici un sunet, sau au perceput ceva nu destul de sigur. Toate aceste tipuri de obscuritate a vorbirii le va evita acela care va vorbi cu o voce destul de limpede, fără vreun defect de pronunţie, şi care va utiliza cuvinte foarte cunoscute [98].

Tot din acest exemplu cu gramaticianul poţi vedea şi cîte alte piedici adaugă ambiguitatea obscurităţii cuvintelor. Imaginează-ţi deci că [discipolii] care erau de faţă au perceput suficient, cu auzul, vocea magistrului, *[15, 5]* şi că acesta a pronunţat un cuvînt cunoscut tuturor, că a rostit, de exemplu, cuvîntul *magnus* 'mare' şi apoi

incerti hoc audito nomine patiantur. Quid si dicturus est, quae pars orationis est? Quid si de mettris quensiturus, qui sit pes? Quid si historiam interrogaturus, utputa, Magnus Pompeius quot bella gesserit? Quid si commendandorum carminum gratia dicturus est, Magnus et pene solus poeta Virgilius? Quid si obiugaturus negligentiam discipulorum, in haec deinde verba *[15,10]* prorumpat, Magnus vos ob studium disciplinae torpor invasit? Videsne remota nebula obscuritatis, illud quod supra dictum est quasi eminuisse multivium? Nam hoc unum quod dictum est, magnus, et nomen est, et pes chorius est, et Pompeius est, et Virgilius est, et negligentiae torpor. Et si qua alia vel innumerabilia non commemorata sunt, quae tamen per hanc enuntiationem verbi possunt intelligi.

a tăcut. la seama acum cît de nesiguri se arată [discipolii] la auzul acestui termen! Ce vrea să însemne această formulare? [Cumva întreabă] ce parte de vorbire este? Dacă este vorba de o măsură metrică, ce fel de picior formează? Face cumva apel la [o problemă] de istorie, de exemplu la Pompeius Magnus, la cîte războaie a purtat el? Se referă cumva la poezia prin excelenţă, numindu-l pe Virgiliu *magnus* 'marele' şi aproape singurul poet? Ce-ar fi dacă, pentru a dojeni delăsarea discipolilor săi, magistrul ar izbucni, *[15, 10]* în cele din urmă, cu următoarele cuvinte: *Magnus vos ob studium disciplinae torpor invasit!* 'O mare toropeală v-a copleşit din pricina rîvnei la învăţătură!'? Oare nu-ţi dai seama că, departe de a fi o negură de obscurităţi, acest cuvînt [*magnus* 'mare'] care a fost spus mai sus se vădeşte a avea sensuri multiple? Căci cuvîntul *magnus* este în acelaşi timp şi nume, şi troheu, şi Pompeius, şi Virgiliu, şi toropeala delăsării. Şi mai sînt încă şi alte nenumărate lucruri care, deşi nu au mai fost amintite, pot totuşi veni în minte la enunţarea acestui cuvînt [99].

Caput IX

Itaque rectissime a dialecticis dictum est, ambiguum esse omne verbum. Nec moveat quod apud Ciceronem calumniatur Hortensius, *[15,15]* hoc modo: Ambigua se aiunt audire acute, explicare dilucide; item omne verbum ambiguum esse dicunt, quomodo igitur ambigua ambiguis explicabunt? nam hoc est in tenebras extinctum lumen inferre. Facile quidem atque callide dictum. Sed hoc est quod apud eundem Ciceronem dicit Scaevolae Antonius: Denique ut sapientibus diserte, stultis etiam vere videaris dicere. Quid enim aliud loco ille facit Hortensius, nisi acumine ingenii *[15,20]* et lepore sermonis, quasi meraco et suavi poculo imperitis caliginem offundit? Quod enim dictum est, omne verbum *[16,1]* ambiguum esse, de singulis verbis dictum est. Explicantur ambigua disputando, et nemo utique verbis singulis disputat. Nemo

Capitolul IX

Pe bună dreptate s-a spus de către dialecticieni că orice cuvînt este ambiguu [100]. De aceea, să nu ne impresioneze faptul că, într-o lucrare de Cicero, Hortensius aduce [stoicilor] *[15, 15]* următorul reproș: „Spun că ei sesizează cu abilitate cuvintele ambigue și că le explică limpede; de asemenea, afirmă că orice cuvînt este ambiguu; atunci cum vor explica ei ambiguitățile prin alte ambiguități? E ca și cum ai purta prin întuneric o lumină stinsă!" [101] Subtilă și fericită exprimare! Iată, însă, la același Cicero, ce îi spune Antonius lui Scaevola: „În sfîrșit, ca să părem înțelepți, vorbim cu elocvență, ca și cînd a rosti numai adevărul [înseamnă a părea] prost." [102] În realitate, ce altceva face aici Hortensius decît ca, prin ascuțimea spiritului *[15, 20]* și printr-un ornament al stilului, să verse în fața neinițiaților un nor de fum, dîndu-l drept o cupă cu vin curat și dulce? Căci ceea ce a afirmat [el, și anume] că orice cuvînt *[16, 1]* este ambiguu, este valabil numai pentru fiecare cuvînt luat în parte. Ambiguitățile se limpezesc doar prin dezbatere și, [în nici un caz,] nimeni nu dezbate prin cuvinte luate separat. Nimeni, prin urmare, nu clarifică niște

igitur ambigua verba verbis ambiguis explicabit. Et tamen, cum omne verbum ambiguum sit, nemo verbum ambiguum nisi verbis, sed etiam coniunctis, quae iam ambigua non sunt, explicabit. Ut enim si diceretur: Omnis miles bipes est, non ex eo sequeretur, ut cohors ex militibus bipedibus tota constaret. *[16,5]* Ita cum dico ambiguum omne verbum, non dico sententiam, non disputationem, quamvis verbis ista texantur. Omne igitur ambiguum verbum non ambigua disputatione explicabitur.

Nunc ambiguitatum genera videamus. Quae prima duo sunt: unum in iis etiam, quae dicuntur, alterum quod in iis solis, quae scribuntur, dubitationem facit. Nam si quis audierit, acies, et si quis legerit, poterit incertum habere, nisi per sententiam clarescat, utrum acies militum, an oculorum dicta vel

cuvinte ambigue cu ajutorul unor cuvinte ambigue. Şi, totuşi, de vreme ce orice cuvînt este ambiguu, nimeni nu va explica un asemenea cuvînt decît tot cu cuvinte, însă cu cuvinte care, fiind îmbinate, nu mai sînt ambigue. De exemplu, dacă am spune: *Omnis miles bipes est* 'Orice soldat este biped', din această afirmaţie n-ar reieşi [neapărat] că o întreagă cohortă este alcătuită numai din soldaţi cu două picioare. *[16, 5]* Tot astfel, cînd afirm că orice cuvînt este ambiguu, nu spun şi că orice enunţ sau orice dezbatere [103] este ambiguă, cu toate că şi acestea sînt alcătuite tot din cuvinte. Aşadar, [niciodată] nici un cuvînt ambiguu nu va fi clarificat printr-o dezbatere ambiguă [104].

Să vedem acum care sînt tipurile de ambiguitate [105]. Există, mai întîi, două tipuri [de ambiguitate]: unul care implică îndoiala asupra unor cuvinte cînd se rostesc, iar altul care implică îndoiala numai asupra cuvintelor care sînt scrise [106]. [Să ne închipuim, de exemplu, că] cineva ar fi auzit rostindu-se cuvîntul *acies* 'tăiş', iar altcineva l-ar fi citit. Dacă nu s-ar arunca o rază de lumină prin context, ar fi posibil să nu ştim cu care din sensurile următoare a fost rostit sau scris cuvîntul *acies*: *acies ferri* 'tăişul sabiei', *acies militum* 'linie de soldaţi (în luptă)' sau *acies*

scripta sit. *[16,10]* At vero si quis inveniat scriptum, verbi causa, leporem, nec appareat qua sententia positum sit, profecto dubitabit, utrum penultima huius verbi syllaba producenda sit, ab eo quod est lepos, an ab eo quod est lepus corripienda. Quam scilicet non pateretur ambagem, si accusativum huius nominis casum voce loquentis acciperet. Quid si quis dicat loquentem male pronuntiare potuisse, iam non ambiguitate, sed obscuritate impediretur auditor. Ex illo tamen genere quod ambiguo simile est, quia male latine pronuntiatum verbum, *[16,15]* non in diversas rationes trahit cogitantem, sed ad id quod apparet impellit.

Cum igitur ista duo genera inter se plurimum distent, primum genus rursus in duo dividitur; nam quidquid dicitur, et per plura

oculorum 'agerime a privirilor' [107]. *[16, 10]* Iar dacă cineva ar găsi scris *leporem* ca un cuvînt separat [și fără precizarea sensului] și nu i s-ar lămuri în ce context a fost așezat cuvîntul, firește că ar sta la îndoială dacă penultima silabă a cuvîntului este lungă, *lepōrem*, ceea ce ar însemna că avem [cazul acuzativ de la] cuvîntul *lepos* 'grație', sau dacă este o silabă scurtă, *lĕpŏrem*, aici fiind deci vorba despre [același caz de la cuvîntul] *lepus* 'iepure'. Fără îndoială că n-ar fi întîmpinat o asemenea încurcătură dacă ar fi receptat în vorbirea unui interlocutor cazul acuzativ al acestui nume [108]. [E posibil de asemenea] să se spună și că interlocutorul ar fi putut pronunța prost cuvîntul respectiv, însă, [în acest caz,] auditorul s-ar fi lovit nu de o ambiguitate, ci de o obscuritate [109]. Ar fi vorba despre acel tip [de obscuritate] care este asemănătoare ambiguității, deoarece cuvîntul latinesc rău pronunțat *[16, 15]* nu îl determină pe ascultător să se gîndească la diferite sensuri, ci îl împinge spre ceea ce i s-a părut [că aude].

Aceste două tipuri de ambiguitate diferă deci între ele foarte mult. Primul tip se împarte la rîndul său în două [subtipuri], fiindcă ceea ce se rostește poate fi înțeles în mai multe feluri [110]; desigur, multiplele posibilități de

intelligi potest, eadem scilicet plura aut uno vocabulo e una interpretatione, aut tantum uno tenentur vocabulo, sed diversis expeditionibus explicatur. Ea quae una definitio potest includere, univoca nominantur; illis autem quae sub uno nomine necesse est definire diverse, aequivoci nomen est. Prius ergo *[16,20]* consideremus univoca, ut quomodo genus hoc iam patefactum est, illustretur exemplis. Hominem cum dicimus, tam puerum dicimus quam iuvenem, quam senem, tam stultum quam sapientem, tam magnum quam parvum, tam civem quam peregrinum, tam urbanum quam agrestem, tam qui iam fuit quam qui nunc est, tamen sedentem quam stantem, tam divitem quam pauperem, tam agentem aliquid quam cessantem, tam gaudentem quam maerentem vel neutrum. Sed in his omnibus dictionibus nihil est, quod non ut hominis *[16,25]* nomen accepit, ita etiam hominis definitione claudatur; nam definitio hominis est Animal rationale *[17,1]* mortale; non ergo quisquam potest dicere animal rationale mortale iuvenem tantum, non etiam

înţelegere sînt conţinute fie într-un singur termen şi o singură interpretare, fie într-un singur termen, care este lămurit însă prin diferite scurte explicaţii. Termenii pe care îi poate include o singură definiţie se numesc univoci; celor în cazul cărora sub un singur nume este nevoie de diferite definiri li se spune echivoci [111]. Să examinăm mai întîi *[16, 20]* termenii univoci, ca să ilustrăm prin exemple modul în care această categorie se manifestă. Cînd rostim *homo* 'om' [112], înţelegem atît un copil, cît şi un tînăr sau un bătrîn, atît un prost, cît şi un înţelept, unul mare, ca şi unul mic, un cetăţean, ca şi un străin, un orăşean, ca şi un ţăran, unul care a fost, ca şi unul care încă trăieşte, atît pe unul şezînd, cît şi pe unul care stă în picioare, un bogat, ca şi un sărac, unul în [plină] activitate, ca şi unul care se odihneşte, unul vesel, cît şi unul trist sau unul indiferent. Dar în toate aceste *dictiones* 'exprimări' [113] nu există nimic care să nu poată primi *[16, 25]* numele de *homo* 'om', în aceeaşi măsură [în care nu există nimic] care să nu se cuprindă în definiţia omului; căci definiţia omului este aceasta: *Animal rationale [17, 1] mortale* 'Animal raţional muritor'. Nimeni nu poate spune că animal raţional muritor este numai un tînăr, dar nu şi

senem et puerum etc., aut sapientem esse tantum, non etiam stultum; immo et ista et caetera, quae numerata sunt, sicut hominis nomine, ita etiam definitione continentur; nam sive puer, sive stultus, sive pauper, sive etiam dormiens, si animal rationale mortale non est, nec homo est. Est autem homo, illa igitur definitione contineatur necesse est; *[17,5]* et de ceteris quidem nihil ambigitur, de puero autem parvo aut stulto, sive prorsus fatuo, aut de dormiente, vel ebrio, vel furenti dubitari potest, quomodo possunt esse animalia rationalia, etiam si possit defendi, sed ad alia properantibus longum est. Ad id quod agitur illud satis est, non esse istam definitionem hominis rectam, nisi et omnis homo eadem contineatur, et praeter hominem nihil. Haec sunt igitur univoca, quae non solum nomine

un bătrîn sau un copil etc., sau că înţeleptul este aşa, dar nu şi prostul! Ba, mai mult: atît aceste din urmă [*dictiones* 'exprimări'], cît şi celelalte care au fost enumerate mai înainte sînt cuprinse în definiţia [ca atare] a omului, după cum sînt cuprinse şi în numele *homo* 'om'. Într-adevăr, fie [că este vorba despre] un copil, fie de un prost sau un sărac, fie chiar şi de cineva care doarme, nici unul dintre aceştia n-ar fi om dacă n-ar fi un animal raţional muritor. Însă fiecare este om şi, deci, este necesar să fie inclus în definiţia omului. *[17, 5]* Chiar şi în privinţa celorlalţi nu încape îndoială [asupra includerii lor în definiţie]. În schimb, în cc-l priveşte pe copilul mic sau pe unul prost ori de-a dreptul idiot, pe unul dormind, pe unul beat sau pe unul furios, e posibil să apară îndoiala dacă aceştia mai sînt animale raţionale; Chiar dacă s-ar putea susţine [ideea că şi ei sînt tot animale raţionale], este totuşi prea lungă [această demonstraţie] pentru noi, care ne grăbim spre alte probleme. Este de ajuns, pentru chestiunea noastră, să spunem că această definiţie a omului nu este corectă decît dacă se cuprind în ea toţi oamenii, şi nimic [altceva] decît omul. Sînt deci univoce acele [semnificaţii] care sînt incluse nu doar într-un singur termen, ci chiar într-o

uno, sed una etiam eiusdem nominis definitione clauduntur, quamvis et inter se propriis *[17,10]* nominibus et definitionibus distingui possunt. Diversa enim nomina, puer, adolescens, dives et pauper, liber et servus, et si quod aliud differentiarum est, et inter se ideo proprias definitiones habebunt; sed ut illis unum commune nomen est homo, sic animal rationale mortale definitio una communis est.

Caput X

Nunc aequivoca videamus, in quibus ambiguitatum perplexio prope infinita silvescit. Conabor tamen eas in genera certa distinguere. Utrum autem conatum meum haec facultas sequatur, tu iu dicabis. Ambiguitatum igitur, quae ab aequivocis veniunt, *[17,15]* primo genera tria sunt: unum ab arte, alterum ab usu, tertium ab utroque. Arte nunc dico, propter nomina quae in verborum disciplinis verbis imponuntur. Aliter enim definitur apud grammaticos quid sit aequivocum, aliter apud

singură definiţie a acelui termen, deşi nu se pot distinge între ele prin propriile nume şi definiţii. Căci diferiţi termeni *[17, 10]* precum *puer* 'copil', *adolescens* 'tînăr', *dives* 'bogat' şi *pauper* 'sărac', *liber*' 'liber' şi *servus* 'sclav', avînd anumite diferenţe între ele [ca nume], vor avea, de aceea, şi definiţii proprii. Dar, după cum toate au comun acelaşi nume, *homo* 'om', tot aşa definiţia „animal raţional muritor" le este şi ea comună.

Capitolul X

Să examinăm acum echivocurile, unde încîlceala de ambiguităţi este aproape infinit de stufoasă. Voi încerca totuşi să le clasific în [trei] tipuri precise. Iar dacă această putinţă de clasificare va fi pe măsura intenţiei mele, singur vei judeca. Aşadar, sînt, mai întîi, trei tipuri de ambiguitate care provin din echivocuri: *[17, 15]* un tip provine *din ştiinţă* (ab arte) [114], un altul *din uz* (ab usu), iar al treilea tip provine *din amîndouă deopotrivă* (ab utroque). Spun „din ştiinţă", din cauza numelor care se impun cuvintelor în cadrul ştiinţelor despre cuvinte [115]. Căci într-un fel se defineşte echivocul de către

dialecticos, et tamen hoc unum quod dico, Tullius, et nomen est, et pes dactylus, et aequivocum. Itaque si quis ex me efflagitet, ut definiam quid sit Tullius, cuiuslibet notionis explicatione respondebo. Possum enim recte dicere, Tullius nomen est, quo significatur homo summus quidam *[17,20]* orator, qui Catilinae coniurationem consul oppressit. Subtiliter adtende me nomen ipsum definisse; nam si mihi Tullius ipse, qui si viveret, digito monstrari potuisset, definiendus foret, non dicerem, Tullius est nomen, quo significatur homo, sed dicerem, Tullius est homo, et ita cetera adiungerem. Item respondere possem, hoc nomen Tullius est dactylus, his litteris constans; quod enim eas litteras habeat, opus est innuere. Licet enim illud dicere, Tullius est verbum, per quod aequivocantur inter se omnia *[17,25]* cum hoc ipso, quae supra dicta sunt, et si quid aliud inveniri potest. Sed dico: Cum ergo hoc nomen quod dixi, Tullius, secundum artium vocabula tam varie mihi

gramaticieni, şi în alt fel de către dialecticieni, căci, pînă la urmă, această unitate pe care o rostesc, *Tullius*, este deopotrivă şi nume, şi dactil, şi echivoc [116]. Astfel, dacă cineva îmi cere insistent să definesc ce înseamnă *Tullius*, am să răspund prin explicarea fiecărei noţiuni, căci pot să afirm în mod corect că *Tullius* este un nume prin care desemnăm un anumit om care a fost cel mai mare *[17, 20]* orator şi care, fiind consul, a înăbuşit conjuraţia lui Catilina. Te rog să observi că am definit în mod subtil mai întîi numele. Dacă ar fi trebuit să fie definit Tullius însuşi ca fiinţă vie, care ar fi putut fi indicată cu degetul, atunci n-aş mai fi spus *Tullius est nomen, quo significatur homo* 'Tullius este un nume prin care desemnăm un om', ci *Tullius est homo.* 'Tullius este om', şi, în continuare, aş fi adăugat şi celelalte [aspecte]. Tot astfel aş fi putut răspunde: Acest nume, *Tullius*, este un dactil, format din cutare litere; şi ar fi trebuit să arăt care sînt acele litere pe care le conţine. S-ar mai putea spune desigur că *Tullius* este un cuvînt în care s-au învălmăşit toate sensurile discutate mai sus *[17, 25]*, precum şi altele, dacă ar putea fi descoperite. Vom face următoarea afirmaţie: de vreme ce numele acesta, pe care l-am rostit, *Tullius*, a fost posibil

licuit definire, quid dubitamus esse ambiguorum genus ex aequivocis venientium, quod merito dici possit ex arte contingere? Diximus enim aequivoca esse, quae non ut uno nomine, ita etiam una definitione possunt teneri.

Unde nunc alterum genus est, quod ex loquendi usu venire memoravimus. Usum nunc appello illud verbum, propter quod verba cognoscimus. Quis enim verba propter verba *[17,30]* conquirat et colligat? Itaque iam constitue aliquem sic audire, ut notum ei sit; nihil de partibus orationis, *[18,1]* aut de metris quaeri, aut de verborum aliqua disciplina; tamen adhuc potest cum dicitur, Tullius, aequivocorum ambiguitate impediri. Hoc enim nomine et ipse qui fuit summus orator, et eius picta imago vel statua, et codex quo eius litterae continentur, et si quis est in sepulcro eius cadaveris, significari potest. Diversis enim rationibus dicimus, Tullius ab interitu patriam liberavit, et, Tullius inaura-

să-l definesc atît de variat, potrivit termenilor științei [gramaticale], de ce ne-am mai îndoi că există un tip de ambiguitate provenit din echivocuri, despre care pe drept s-ar putea spune că au legătură cu știința? Am spus mai înainte că echivocurile sînt noțiuni care nu se pot cuprinde într-o singură definiție în aceeași măsură în care se pot totuși cuprinde într-un singur nume.

De aici rezultă un alt tip de ambiguitate, care am amintit că provine din uzul vorbirii. Numesc aici „uz" acel ceva datorită căruia cunoaștem cuvintele [117]. Căci cine oare *[17, 30]* strînge și îmbină cuvinte doar pentru ele însele? Imaginează-ți acum că cineva aude pronunțîndu-se *Tullius* așa cum îi este [perfect] cunoscut; nu este acum vorba nici de părțile vorbirii, *[18, 1]* nici de picioare metrice, și nici de vreo regulă gramaticală; cu toate acestea, la rostirea acestui cuvînt, auditorul se poate împotmoli într-o ambiguitate de echivocuri! Într-adevăr, cu numele *Tullius* îl putem numi și pe cel care a fost cel mai mare orator, și un portret sau o statuie a lui, și un codex care cuprinde lucrările sale, ba chiar și ceea ce a mai rămas din corpul său în mormînt. Sînt diferite rațiunile pentru care spunem *Tullius ab interitu patriam liberavit* 'Tullius a salvat patria de la prăbușire',

tus in Capitolio stat, et, *[18,5]* Tullius tibi totus legendus est, et, Tullius hoc loco sepultus est; unum enim nomen est, sed diversis haec omnia definitionibus explicanda sunt. Hoc igitur genus aequivocorum est, in quo iam nulla de disciplina verborum oritur ambiguitas, sed de ipsis rebus quae significantur.

At si utrumque confundat audientem vel legentem, sive quod ex arte, sive ex loquendi usu dicitur, nonne tertium genus recte annumerabitur? Cuius exemplum in sententia quidem apertius apparet, ut si quis dicat, Multi dactylico metro scripserunt, ut est *[18,10]* Tullius; nam his incertum est utrum Tullius pro exemplo dactyli pedis, an dactylio poetae positum sit; quorum illud ex arte, hoc ex usu loquendi accipitur. Sed in simplicibus etiam verbis contigit, licet tantum vocem huius verbi

sau *Tullius inauratus in Capitolio stat* 'Tullius stă în Capitoliu poleit cu aur', sau *[18, 5] Tullius tibi totus legendus est* 'Trebuie să-l citești pe Tullius în întregime' ori *Tullius hoc loco sepultus est* 'Tullius este înmormîntat în acest loc'. Avem, într-adevăr, un singur nume, dar toate aceste situații trebuie explicate prin definiții diferite. Există, prin urmare, un tip de echivocuri în care ambiguitatea se ivește nu dintr-o regulă gramaticală, ci din chiar lucrurile care sînt semnificate.

Iar dacă cineva confundă auditorul cu cititorul sau ceea ce provine din știința [gramaticală] cu [ceea ce provine] din uzul vorbirii, oare nu pe bună dreptate ar trebui să luăm în considerare și un al treilea tip de ambiguitate? Un asemenea exemplu de ambiguitate ne apare cu multă claritate în enunțul următor; dacă cineva spune *Multi dactylico metro scripserunt, ut est [18, 10] Tullius* 'Mulți au scris în metru dactilic, cum este Tullius' , nu distingem aici dacă Tullius este luat ca un exemplu de picior dactilic sau de poet care a folosit dactilul. Această [nesiguranță] rezultă, pe de o parte, din știință, iar, pe de altă parte, din uzul vorbirii. Și în privința cuvintelor simple se întîmplă la fel ca în cazul pe care l-am

grammaticus audientibus discipulis enuntiet, ut supra ostendimus.

Cum igitur haec tria genera manifestis rationibus inter se differant; rursum primum genus in duo dividitur. Quidquid enim ex arte, verborum facit ambiguitatem, partim sibi pro exemplo esse potest, partim *[18,15]* non potest. Cum enim definio quod significat nomen, possum hoc ipsum exempli gratia supponere, quod dico nomen, utique nomen est; hac enim lege per casus flectitur dicendo nomen, nominis, nomini, etc. Item cum definio quid significat dactylus, hoc ipsum potest pro exemplo esse. Enim cum dicimus, dactylus, unam syllabam longam et duas deinde breves enuntiamus. At vero cum definitur adverbium quid significet, non potest hoc ipsum pro exemplo dici; etenim cum adverbium dicimus, *[18,20]* haec ipsa enuntiatio nomen est. Ita secundum aliam notionem, adverbium utique adverbium est, et nomen non est; secundum aliam vero adverbium, non est adverbium quia nomen est. Item pes creticus, quando quid significet definitur, non potest hoc ipsum

înfățișat mai sus, cînd, în fața elevilor care îl ascultau, un gramatician n-a făcut decît să pronunțe cuvîntul.

Așadar, aceste trei tipuri de ambiguitate se deosebesc între ele prin trăsături evidente. La rîndul său, primul tip de ambiguitate se împarte în două [subtipuri]. O parte din cuvintele care produc ambiguitate prin știință pot fi date ca exemplu, *[18, 15]* altă parte însă nu. Căci, atunci cînd stabilesc ce semnifică *nomen* 'nume' [și 'substantiv'], pot să propun ca exemplu chiar acest cuvînt și să spun că *nomen* este el însuși substantiv, fiindcă și el se declină după regula cazului: *nomen*, *nominis*, *nomini* etc. La fel, cînd definesc ce semnifică *dactylus* 'dactil', putem lua ca exemplu de dactil chiar acest cuvînt, deoarece, cînd rostim *dāctȳlŭs*, pronunțăm mai întîi o silabă lungă și pe urmă două scurte. În schimb, dacă am vrea să stabilim ce semnifică *adverbium* 'adverb', nu am putea prezenta ca exemplu [de adverb] chiar acest cuvînt; cînd rostim *adverbium*, *[18, 20]* pronunțăm de fapt un substantiv [118]. Astfel, potrivit uneia dintre accepții, adverbul este întotdeauna adverb și nu substantiv, pe cînd, potrivit altei accepții, adverbul nu este adverb, pentru că este substantiv! Dacă am vrea să definim în aceleași fel ce înseamnă *pes creti-*

pro exemplo esse; haec enim ipsa enuntiatio quando dicimus, creticus, prima longa syllaba, deinde duabus brevibus constat; quod autem significat, longa syllaba et brevis et longa est; ita et hic secundum aliam notionem, creticus nihil aliud est quam creticus, et dactylus non est; secundum aliam *[18,25]* vero creticus non est creticus quia dactylus est.

Secundum igitur genus, quod iam propter disciplinas verborum ad loquendi usum dictum est pertinere, duas habet formas. Nam aequivoca dicta sunt, aut ex eadem origine venientia, aut ex diversa. Ex eadem origine appello, quando uno nomine ac non sub una definitione teneantur, uno tamen quasi fonte demanant, ut est istud, *[19,1]* quia Tullius et homo, et statua, et codex, et cadaver intelligi potest. Non possunt quidem ista una definitione concludi, sed tamen unum habent fontem, ipsum scilicet verum hominem, cuius et illa statua, et ille liber, et illud cadaver est. Ex diversa origine, ut cum dicimus, nepos,

cus 'metru cretic', n-ar fi posibil să luăm această [sintagmă] ca exemplu. Într-adevăr, în pronunțarea [cuvîntului] *crētĭcŭs* avem o primă silabă lungă și două scurte (—∪∪); cuvîntul desemnează însă o măsură alcătuită dintr-o silabă lungă, una scurtă și din nou una lungă (—∪—). Astfel, potrivit primei accepții, *creticus* nu-i nimic altceva decît un cretic, și nu un dactil, pe cînd, potrivit celei de-a doua accepții, *[18, 25] crētĭcŭs* nu este cretic, pentru că este dactil!

Cît privește cel de-al doilea tip [de ambiguitate], despre care am spus că ține de uzul vorbirii datorită regulilor gramaticale, [acesta] are două forme: expresiile echivoce au fie *aceeași origine*, fie *origine diferită*. Spun „aceeași origine" cînd sensurile echivoce sînt conținute într-unul și același nume, dar nu și într-o singură definiție, prezentîndu-se totuși ca și cum ar decurge din același izvor; așa este cuvîntul *[19, 1] Tullius*, pentru că poate fi înțeles în aceeași măsură ca om, statuie, codex sau corp neînsuflețit. Aceste [accepții] nu pot fi incluse într-o unică definiție, dar au totuși o sursă comună, adică însuși acel om real căruia [îi aparțin] și statuia, și cartea, și corpul neînsuflețit. Sînt „de origine diferită" ambiguitățile de felul celeia care apare cînd rostim *nepos:* cuvîntul

longe ex diversa origine filium filii et luxuriosum significat. Haec ergo distincta teneamus, et inde illud genus, quod ex eadem origine appello, in quae item *[19,5]* dividatur; nam dividitur in duo, quorum unum translatione, alterum declinatione contingit. Translationem voco, cum vel similitudine unum nomen sit multis rebus, ut Tullius, et ille in quo magna eloquentia fuit, et statua eius dicitur. Vel ex toto, cum pars cognominatur, ut cum cadaver illius Tullius dici potest; vel ex parte totum, ut cum tecta dicimus totas domus; aut a genere species: verba enim principaliter dicunt Romani, quibus loquimur; sed tamen verba proprie nominata sunt, quae per modos et tempora declinamus. Aut *[19,10]* ab specie genus: nam cum scholastici non solum proprie, sed et primitus dicantur ii, qui adhuc in schola sunt; omnes tamen qui in litteris

are două semnificaţii cu origini complet diferite, şi anume înseamnă şi *filius filii* 'fiul fiului', dar şi *luxuriosus* 'risipitor, desfrînat'. Să reţinem deci aceste [două] clase distincte în care se împarte şi de unde [provine] acel tip de ambiguitate pe care l-am numit ca avînd „aceeaşi origine". Acest tip [de ambiguitate] se împarte *[19, 5]* în două: un subtip ia naştere prin *transfer* (translatio), celălalt prin *flexiune* (declinatio). Numesc „prin transfer" [119] acea [ambiguitate] în care un nume se raportează, prin asemănare, la mai multe lucruri, după cum *Tullius* indică şi pe cel care a fost de o mare elocinţă, dar şi statuia lui; sau în care *de la întreg [îşi ia numele] partea* (ex toto pars) ca atunci cînd numim *Tullius* corpul neînsufleţit al oratorului; sau în care *din parte (derivă) întregul* (ex parte totum), ca atunci cînd, rostind *tectum* 'acoperiş', desemnăm casa în întregimea ei; sau în care *de la gen [se trece] la specie* (a genere species) — romanii numesc *verba* în primul rînd [instrumentele] cu care vorbim, şi, totuşi, verbe propriu-zise au fost numite şi acelea pe care le conjugăm la diferite moduri şi tipuri; *[19, 10]* sau în care numele trece *de la specie la gen* (a specie genus) — termenul *scolastici* nu se foloseşte numai în sensul propriu, de 'erudiţi', ci şi

vivunt, nomen hoc usurpant; aut ab efficiente effectus, ut Cicero est liber Ciceronis; aut ab effectu efficiens, ut terror, quia terrorem fecit; aut a continente quae continentur, ut domus etiam qui in domo sunt dicuntur; aut a conversa vice, ut castanea arbor dicitur quae et fructus; vel si quod aliud inveniri potest, quod ex eadem origine quasi transferendo cognominetur. Vides, ut arbitror *[19,15]* quid faciat in verbis ambiguitatem. Quae autem ad eamdem originem pertinentia conditione declinationis ambigua esse dicimus, talia sunt. Fac verbi causa quemque dixisse, pluvit. Et haec diverse utique definienda sunt. Item scribere cum dicit, incertum est utrum in infinitivo activi, an imperativo passivi

în cel primar, [numindu-se astfel şi] cei care încă mai sînt în şcoală, toţi cei care se ocupă cu învăţătura preluînd astfel acest nume; sau în care [numele trece] *de la agent la efect* (ab efficiente effectus) — prin *Cicero* este numită [întreaga] operă a lui Cicero; sau în care [numele trece] *de la efect la agent* (ab effectu efficiens) — numim *terror*' teroare' şi ceea ce, de fapt, produce teroare; sau în care *conţinutul [îşi ia numele] de la conţinător* (a continente quae continentur) — folosim astfel cuvîntul *domus* 'casă' şi pentru a desemna ceea ce se află în casă; sau *invers [de la conţinut la conţinător]* (a conversa vice) — astfel, atît pentru castan, ca arbore, cît şi pentru fructul său se spune *castanea*. Tot în acest chip mai pot fi găsite şi alte lucruri care îşi dobîndesc numele împreună, de la o origine comună, prin transfer. Îţi dai seama, cred, *[19, 15]* ce produce în cuvinte ambiguitatea! În privinţa [celui de-al doilea subtip de] ambiguităţi care au origine comună, despre care am afirmat că provin „din modul de flexiune", iată cîteva exemple. Închipuie-ţi că cineva rosteşte *pluvit*; avem aici, fără îndoială, de definit două [accepţii: 'plouă' şi 'a plouat'] [120]. Alt exemplu: rostindu-se *scribere*, nu este sigur dacă s-a pronunţat infinitivul activ sau imperativul pasiv.

pronuntiatum sit. Homo cum unum nomen sit, et una enuntiatio, tamen **sit** aliud ex nominativo, aliud ex vocativo. Quid doctius et docte verbi enuntiatio quoque diversa est. Doctius aliud est cum dicimus, doctius mancipium, *[19,20]* aliud quum dicimus doctius illo disputavit. Declinatione igitur ambiguitas orta est; nam declinationem nunc appello, quidquid sive per voces, sive per significationes flectendo verba contigit. Hic doctus et docte, tantum per voces flexum est. Hic homo et homo secundum solas significationes. Sed huiusmodi genus ambiguitatum minutatim concidere ac prosequi pene infinitum est. Itaque locum ipsum hactenus notasse suffecerit, ingenio praesertim tuo.

Vide nunc ea, quae ex diversa origine veniunt; nam ipsa dividuntur adhuc in duas primas formas, *[19,25]* quarum una est, quem contingit diversitate linguarum, ut cum dicimus, tu; haec una vox aliud apud Graecos, aliud apud nos significat. Quod genus tamen non omnis novit: *[20,1]* non enim unicuique perspicuum est, nisi qui lin-

Deşi avem un singur nume şi o singură pronunţie, *homo* 'om' poate fi ori la nominativ, ori la vocativ. *Docte* 'în mod savant' şi *doctius* 'în mod mai savant' sînt forme diferite ale aceluiaşi cuvînt. Ceva înseamnă *doctius* cînd spunem *doctius mancipium* 'sclav mai savant' *[19, 20]* şi altceva cînd spunem *doctius illo disputavit* 'a discutat în mod mai savant decît el' [121]. Aşadar, ambiguitatea se iveşte aici ca urmare a flexiunii. Numesc „flexiune" tot ceea ce afectează cuvintele, modificîndu-le fie în [ce priveşte] aspectul sonor, fie semnificaţiile [122]. Astfel, *doctus* şi *docte* sînt modificate numai ca aspect sonor, iar *homo* [la nominativ] şi *homo* [la vocativ] numai sub aspectul semnificaţiei. A urmări în amănunţime şi a epuiza acest tip de ambiguitate este însă o muncă aproape fără sfîrşit. E de ajuns cîte am lămurit pînă aici, mai ales pentru un spirit elevat, ca al tău.

Iată acum echivocurile care provin *dintr-o origine diferită* (ex diversa origine); acestea se împart mai întîi în două subtipuri. *[19, 25]* Primul dintre ele apare datorită *diversităţii limbilor* [123], acesta fiind, de pildă, [cazul lui] *tu*, cuvînt care una înseamnă la greci, şi alta la noi [124]. Acest fel [de ambiguitate] nu-l recunoaşte oricine, *[20, 1]* căci nu poate fi perceput cu claritate decît de acela care

guas nosset, aut qui linguas disputaret. Altera forma est, quae una quidem lingua facit ambiguitatem, diversa tamen eorum origine, quae uno vocabulo significantur, quale est illud, quod de nepote supra posuimus. Quod rursus in duo scinditur. Aut sub eodem genere partis orationis, sicut nomen est nepos, cum filium filii, et cum luxuriosum significat. Aut sub diversis, *[20,5]* ut dictum est a Terentio: Qui scis ergo istuc nisi periculum feceris?; sed etiam istuc pronomen, istuc adverbium.

Iam ex utroque, id est arte et usu verborum, quod in aequivocis tertium genus posueramus, tot ambiguitatum formae possunt existere, quot in duobus superioribus posueramus.

cunoaşte cele două limbi sau poartă o discuţie în legătură cu ele. Al doilea subtip al ambiguităţilor de acest fel apare *în una şi aceeaşi limbă* (in una quidem lingua), dar [provine] de la diferenţa de origine a lucrurilor care sînt desemnate prin acelaşi termen; aşa se petrece cu cuvîntul *nepos*, despre care am vorbit mai sus. Această [a doua categorie] se subîmparte [la rîndul ei] în două [clase], E vorba [mai întîi] de *acelaşi fel de parte de vorbire*, cum este cazul cu *nepos*, [cuvînt care rămîne] substantiv şi cînd semnifică 'fiul fiului', şi cînd semnifică 'risipitor, desfrînat'. [În al doilea rînd,] este vorba de *două părţi de vorbire diferite*, *[20, 5]* ca în versul lui Terenţiu: *Qui scis ergo istuc nisi periculum feceris?* [125], unde *istuc* poate fi pronumele 'acesta' [versul înţelegîndu-se atunci 'Cum ştii, deci, dacă n-ai făcut *această* încercare?,] sau adverbul 'aici' [versul înţelegîndu-se, de data aceasta, 'Cum ştii, deci, dacă n-ai făcut *aici* vreo încercare?'].

În privinţa celui de-al treilea tip de echivocuri, despre care am arătat că provin *din amîndouă* [din ştiinţă şi din uzul vorbirii], aici pot exista tot atîtea subtipuri de ambiguitate cîte am stabilit şi la celelalte prime două tipuri.

Restat ergo illud genus ambiguum, quod in scriptis solis reperitur. Cuius tres sunt species: aut enim spatio *[20,10]* syllabarum sit tale ambiguum, aut acumine, aut utroque. Spatio autem, ut cum scribitur, venit, de tempore incertum est, propter occultum primae syllabae spatium. Acumine autem, ut cum scribitur, pone, utrum ab eo quod est pono, an ut dictum: Pone sequens, namque hanc dederat Proserpina legem; incertum est propter latentem acuminis locum. At vero ex utroque sit, ut in superioribus de lepore diximus; nam non solum producenda, sed acuenda est etiam penultima syllaba huius verbi, si ab eo quod est lepos, non ab eo quod est *[20,15]* lepus, deflexum est.

Rămîne, prin urmare, acel tip de ambiguitate care se întîlnește *numai în scriere* (în scriptis solis). Ambiguitățile de acest tip apar sub trei aspecte: *prin cantitatea [20, 10] silabelor* (spatio syllabarum), *prin accent* (acumine) sau *prin amîndouă deopotrivă* (utroque). „Prin cantitatea [silabelor]" avem ambiguitate atunci cînd scriem *venit:* nu sîntem siguri asupra timpului acestui verb, deoarece cantitatea primei silabe este necunoscută [126]. Un exemplu [de ambiguitate] „prin accent" ne oferă cuvîntul *pone* cînd îl vedem scris [127]; oare această formă vine de la verbul *pōno* 'pun', sau [are valoarea adverbială 'din urmă'] ca în versul: *Ponc sequens, namque hanc dederat Proserpina legem.* 'El venea din urmă, căci Proserpina dăduse această lege.' [128] ? [Accepția termenului *pone*] este nesigură din cauza necunoașterii locului accentului. În sfîrșit, despre o ambiguitate datorată ambelor [atît cantității silabelor, cît și accentului] am discutat mai sus, cu referire la *leporem* [129]; într-adevăr, penultima silabă a acestui cuvînt trebuie nu doar lungită, dar și accentuată, [ca să ne dăm seama] că este o formă flexionară de la *lēpos* 'grație' *[20, 15]* și nu de la *lĕpus* 'iepure' [130].

1 Definiţia dialecticii ca *bene disputandi scientia* este considerată de BARWICK, P., 8, PÉPIN, 72 şi RUEF, 44, ca fiind o reproducere a definiţiei stoice: ἐπιστήμη τοῦ εὐ διαλέγεσθαι (SVF, III, 267). JACKSON, A., 121, nota 2, opinează că această definiţie este un amestec între definiţia retoricii — ἐπιστήμη τοῦ εὐ λέγειν — şi cea a dialecticii — ἐπιστήμη τοῦ ὀρθῶς διαλέγεσθαι —, cum apar, atribuite stoicilor, în DIOGENES LAERTIOS, VII, 42. Reproducerea vb. gr. διαλέγεσθαι prin *disputare* fusese impusă încă de Cicero, care, în Brutus, VIII, 31, desemna arta dialogică a lui Socrate prin termenul *disputare*. Vorbind însă despre dialectica stoică, în De oratore, II, 38, Cicero glosează gr. διαλεκτική prin *ars bene disserendi et vera ac falsa diiudicandi* 'arta de a discuta corect şi de a discerne cele false de cele adevărate', idee pe care o găsim exprimată, în alt context ideatic, şi de Augustin, în cap. VII, 13, 15 din De dialectica: *propter explicandum veritatem [...] ad dialecticam [...] pertinet.* După cum se poate vedea, cele două laturi ale definiţiei dialecticii, componenta dialogică şi cea logică, puteau fi preluate de Augustin din Cicero, traducătorul şi interpretul stoicilor în latină. Nu se poate stabili

exact dacă Augustin i-a citit pe stoici în greceşte sau în traducerile latineşti. Oricum, el afirmă limpede în Contra Cresconium grammaticum, I, 19, 24, că a învăţat „ars disputationis" din scrierile stoicilor. Într-adevăr, conceperea dialecticii drept o ştiinţă incluzînd domeniile moderne ale epistemologiei, semanticii şi logicii este de sorginte stoică. După cît se pare, stoicul Chrysippos a fost „primul dintre stoici care să fi dezvoltat dialectica de la o argumentare prin întrebare şi răspuns către o ştiinţă în care epistemologie modală, limbaj şi logică sînt părţi ale filozofiei stoice ca întreg" (LONG, D., 105). Despre Augustin ca exponent al doctrinei stoice, vezi pe larg STEINTHAL, II, 293—296, BARWICK, P., 84 şi urm., LONG, L.T., passim, ARENS, 32—34, COSERIU, G.S., 123—126, BARATIN — DESBORDES 76—77, MUNTEANU, D. R., 106—107.

2 În cadrul acestei prime opoziţii între *simplicia verba* şi *coniuncta verba*, termenul *verbum* este luat de Augustin într-o accepţie comună, preştiinţifică (RUEF, 45). „Expresiile", astfel concepute, sînt fie simple, fie complexe. Sînt simple „expresiile"care semnifică un singur „ceva" *(aliquid)*, desemnatul fiind denumit în această definiţie iniţială printr-un pronume nehotărît. Ce se înţelege prin acest *aliquid* se clarifică mai departe, la începutul cap. II, unde sînt definite „expresiile complexe": *sunt quae [...] res plures significant.* De acum încolo, desemnatul va fi numit în mod constant *res* 'lucru', termen prin care se înţelege deopotrivă un obiect al realităţii nemijlocite, dar şi un concept.

Criteriul împărţirii „expresiilor" în simple şi complexe pare să fie conceptul de *significatio.* Simple

sînt „expresiile" care conţin o singură semnificaţie, iar complexe acelea care conţin mai multe. În rîndul „expresiilor simple", Augustin enumeră două substantive şi două forme verbale. Criteriul pur semantic determină echivalarea pers. a III-a a verbelor (ex.: *disputat* şi *currit*) printre „expresiile simple", întrucît, pare să gîndească autorul, forma de persoana a III-a singular are un caracter „neutru", spre deosebire de cea a pers. I şi a II-a, care semnifică şi persoana. Aşadar, verbele la pers. a II-a sînt „expresii complexe", deoarece, pe lîngă semnificaţia noţională, includ în plus şi desemnarea persoanei. Absenţa caracterului deictic al persoanei a III-a, considerat el însuşi drept o unitate semantică, este o constantă în concepţia lingvistică augustiniană. În De Magistro, V, 16, invocînd pe *nobilissimi disputationum magistri*, între care este citat Cicero, Augustin arată că verbul la persoana a III-a reclamă prezenţa necesară a numelui în nominativ, ceea ce face ca enunţul rezultat *(pronuntiatum)* să fie compus: *Cum verbi tertia persona est nominativum cum ea casum nominis aiunt esse oportere; et recte aiunt* [...] *cum dicimus homo sedet, equus currit, agnoscis, ut opinor, duo esse pronuntiata.* — „Cînd verbul este la persoana a treia, spun că numele trebuie să fie la cazul nominativ, şi pe bună dreptate [...]; cînd spunem *homo sedet* 'omul stă', *equus currit* 'calul aleargă', vei fi de acord, cred, că avem două enunţuri."

Clasificarea „expresiilor" în simple şi complexe trebuie pusă în relaţie, după cum arată JACKSON, A., 122, nota 3, cu distincţia făcută de Aristotel, De interpretatione, V, 16 a, între ὄνομα şi λόγος, pe baza unui criteriu semantic similar.

Definiţia aristotelică a lui ὄνομα drept φωνὴ σημαντικὴ κατὰ συνθήκην ἄνευ χρόνου, ἧς μηδὲν μέρος ἐστὶ σημαντικὸν κεχωρισμένον — „un sunet avînd un înţeles prin convenţie, fără raportare la timp, şi din care nici o parte nu are sens scoasă din întreg" (trad. rom. I, p. 208), corespunde celei date de Augustin „expresiilor simple": *id esse simplex quod unum quiddam significet;* ὄνομα, respectiv *verbum simplex*, sînt unităţi sonore care reprezintă o singură unitate semantică, pe cînd *verbum coniunctum*, corespunzător lui λόγος la Aristotel, include mai multe unităţi semantice. Din compararea definiţiei date de Augustin lui *verbum coniunctum* („sînt complexe acele expresii care, îmbinate între ele, semnifică mai multe lucruri") şi cea dată λόγος-ului de Aristotel în De interpretatione, 16 a, rezultă că pentru amîndoi vorbirea apare ca o înşiruire de sunete dotate cu sens, ale cărei părţi luate separat au şi ele un înţeles, ca simple enunţări, deşi nu ca afirmaţii.

Încercarea lui BARWICK, P., 8, PÉPIN, 72 şi COSERIU, G. S., 124, de a apropia relaţia *verba simplicia*/*verba coniuncta* de opoziţia stoică λεκτὰ αὐτοτελῆ/ λεκτὰ ἐλλιπῆ a fost, pe bună dreptate, respinsă de RUEF, 47, întrucît λεκτόν, ca termen tehnic în semantica stoică, desemnează numai semnificatul (σημαινόμενον) de natură „non-corporală", pe cînd *verbum* este conceput de Augustin aici ca unitate între o formă sonoră şi un conţinut.

3 Conceptul augustinian de *significatio* este interpretat de WIENBRUCH, 78, drept conţinutul imaterial şi constant al unui *aliquid*, şi corelat cu conceptul de *dicibile*. Se pune însă întrebarea dacă

aceste două concepte sînt într-adevăr echivalente. Cf. infra, nota 35.

4 Utilizarea în exemple a verbului *ambulare*, gr. περιπατεῖν este un loc comun în logica stoică, vezi DIOGENES LAERTIOS, VII, 70 și Sextus Empiricus, A d v e r s u s m a t h e m a t i c o s, VIII, 97.

5 Deși au formă de persoana a III-a, impersonalele *pluvit* și *ningit* sînt considerate de Augustin excepții și încadrate între „expresiile complexe", care includ și „semnificația persoanei" *(personae significatio)*.

6 Termenul *sententia* este polisemantic în terminologia filozofică latină. Se pot desemna prin el, deopotrivă, „gînd, idee", dar și „judecată" și „propoziție". În D e d i a l e c t i c a, Augustin îl utilizează fără explicații, acordîndu-i valori logico-lingvistice diferite, destul de greu de determinat cu exactitate fără ajutorul semnificațiilor contextuale. Comentînd acest pasaj din D e d i a l e c t i c a, NUCHELMANS, 110, sesizează ambiguitatea contextuală a termenului *sententia*, care poate fi înțeles ca „thought expressed" (idee exprimată) sau ca „sentence expressing a thought" (propoziție care exprimă o idee). În consecință, pentru fraza *coniunctorum verborum alia sunt quae sententiam comprehendunt*, acest exeget propune două posibile traduceri: 1) „of the complex expressions there are some which express a complete thought" (dintre expresiile complexe, sînt unele care exprimă o idee completă) și 2) „of the complex expressions there are some which form a complete sentence" (dintre expresiile complexe, sînt unele care formează un enunț complet). Conform unei alte opinii, aici *sententia*

trebuie înțeleasă ca „pensée" (CHARPIN, 123). Argumentînd în mod convingător, RUEF, 54, optează pentru accepția „enunț" a termenului *sententia* și îl traduce prin germ. *Satz* „enunț, propoziție"; această opțiune am adoptat-o și noi în echivalarea românească, utilizînd-o însă alături de *judecată*, termen preferat de noi atunci cînd perspectiva logică o impunea cu evidență.

Pe aceleași coordonate logico-gramaticale, o definiție exactă a conceptului *sententia* este formulată de Augustin în De Magistro, V, 16: *Tradunt enim nobilissimi disputationum magistri nomine et verbo plenam constare sententiam, quae affirmari negarive possit; quod idem Tullius quodam loco pronuntiatum vocat.* — „Cei mai strălucițI învățați în arta disputelor ne învață că un enunț complet, care poate fi afirmat sau negat, este alcătuit dintr-un nume și un verb; acesta este exact tipul pe care Cicero îl numește undeva [= Tusculanae disputationes, I, 7, 14] *pronuntiatum*." Se găsește aici, suprapusă peste opoziția clasică între nume și verb, relația semantico-logică între predicat și subiect, elementele polare a ceea ce în logica stoică se numea ἀξίωμα 'enunț'. În aceeași accepție logico-sintactică, expresia *sententia plena* se regăsește și la Aulus Gellius, Noctes Atticae, XVI, 8, într-un pasaj în care sînt discutate părerile stoicilor, ale lui Varro și Cicero în această privință: *Omnino quidquid ita dicitur plena atque perfecta verborum sententia, ut id necesse sit aut verum aut falsum esse, id a dialecticis* ἀξίωμα *apellatum est.* — „În general, orice gîndire completă și terminată,

fie că exprimă un adevăr, fie că nu, este numită de dialecticieni ἀξίωμα " (trad. rom. p. 404).

7 Conceptul de *propositum animi*, echivalat de noi aproximativ prin „intenţia gîndirii", este calchiat de RUEF prin expresia *das dem Geist Vorgestelte* 'ceea ce se prezintă spiritului'. Întrucît „intenţia gîndirii" este aplicată în context drept criteriu de definire a caracterului propoziţional al unui enunţ, sîntem obligaţi să interpretăm acest concept în coordonate semantice şi să-l apropiem de conceptul stoic λεκτόν, în accepţia sa generală de 'conţinut al unei realii, constituit ca referinţă'. Aşadar, pare să gîndească Augustin, ceea ce spiritul îşi propune să exprime poate fi exteriorizat deopotrivă într-o modalitate asertorică, ca şi prin enunţuri non-declarative (imperative, optative, deziderative etc.).

8 Orientîndu-ne după exemplele invocate, putem deduce că prin „expresii complexe" Augustin înţelegea ceea ce astăzi numim prin termenul generic „structuri sintactice". Aceste structuri pot avea, conform exemplelor date, aspectul unei sintagme nonpropoziţionale sau cel al unui enunţ propoziţional. Constanta logică a gîndirii lui Augustin determină includerea conceptului de judecată, *sententia*, în calitate de criteriu de clasificare a enunţurilor. La rîndul lor, enunţurile propoziţionale se divid în enunţuri care pot fi negate sau afirmate şi enunţuri situate în afara acestui criteriu, enunţuri pe care le-am putea numi, în termeni moderni, imperative, optative, hortative, deziderative etc. Schematic, clasificarea

generală a expresiilor verbale s-ar putea reprezenta astfel:

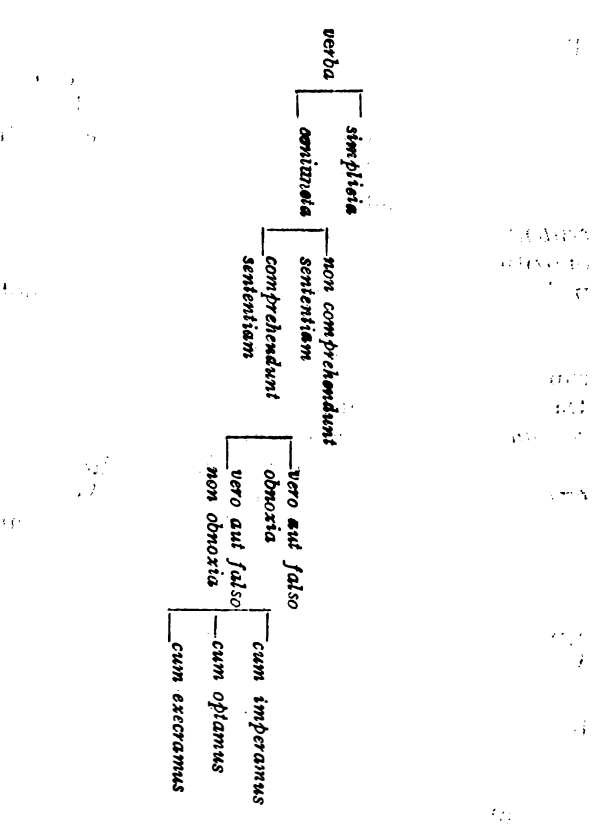

9 Începînd cu acest moment, cînd se aduce în discuție conceptul de „interlocutor" *(disputator)*, discursul augustinian capătă o tentă din ce în ce

mai accentuat semiotică. Stabilind drept criteriu al adevărului unui enunț constituirea unui consens între participanții la dezbatere, Augustin introduce o dimensiune mai degrabă retorică decît logică. Această confruntare a criteriilor dialectice și retorice conduce gîndirea lui Augustin spre realizarea unui punct de vedere original, care circumscrie unghiuri de vedere ale semiologiei moderne.

10 În original: ... *quae sine ulla copulatione sententiae alterius enuntiantur*. Dacă pentru definirea opoziției *verba simplicia/verba coniuncta* Augustin utilizase criteriul semantic (vezi supra, nota 2), opoziția *sententiae simplices/sententiae coniunctae* se constituie pe baza unui criteriu sintactic, prezența sau absența „legăturii" *(copulatio)* cu alt enunț. Dacă formal opoziția *sententiae simplices/sententiae coniunctae* poate fi apropiată de cea pe care stoicii o stabileau între ἀξιώματα ἁπλᾶ / ἀξιώματα οὐχ ἁπλᾶ, perspectiva este însă diferită. Augustin utilizează criteriul sintactic, pe cînd stoicii aplicau unul semantic: ἁπλᾶ μὲν οὖν ἐστὶ τὰ συνεστῶτα ἐξ ἀξιώματος μὴ διαφορουμένου — "Se numesc simple acelea care sînt constituite dintr-o propoziție care nu-i ambiguă" (DIOGENES LAERTIOS, VII, 68, trad. rom., p. 349).

După cum a observat însă MATES, 32, nicăieri în atît de elaborata logică a stoicilor nu se face vreo trimitere la propoziții afirmative cu caracter universal, de tipul celor care încep cu *omnis*, gr. πᾶς, foarte frecvente însă la Aristotel. Exemplul lui Augustin, *omnis homo ambulat* are aceeași structură cu exemplul dat de Aristotel în De interpretatione, 17 b: πᾶς, ἄνθρωπος λευκός 'orice om este alb' invocat de Stagirit ca exemplu de propoziție de tipul

„o enunțare universală despre un universal", cu deosebirea că în enunțul aristotelic predicația este realizată prin copula *este*, pe cînd în cel augustinian prin verbul *ambulare*.

11 Cuvîntul *copulatio*, echivalat de noi prin „legătură", era cunoscut, ca termen tehnic, în gramaticile latinești antice, desemnînd, ca și astăzi, valoarea lui *a fi* copulativ. Ca termen logic, *copulatio* nu a căpătat un contur ferm în Antichitate, afară doar dacă acceptăm afirmația lui PÉPIN, 76, nota 1, care îl asimilează cu termenul stoic σύνδεσμος, atestat la Sextus Empiricus, Adversus mathematicos, VIII, 93.

12 În original: *Coniunctae sunt de quarum copulatione iudicatur.* Definiția „enunțurilor complexe" este, într-adevăr, după cum apreciază RUEF, 68, surprinzătoare, căci, în sine, enunțurile aflate în relație copulativă sînt, totuși, simple! Afirmația lui Augustin s-ar clarifica numai dacă acceptăm că *iudicare* are aici sensul mai restrîns de 'a distinge între adevăr și fals', sens utilizat, de exemplu, de Cicero, De oratore, II, 38: *Suscipiunt dialectici ut iudicent, verumne sit an falsum.* Însă, apreciază în continuare RUEF, faptul că prin îmbinarea enunțurilor distingem adevărul de fals nu are tangență cu definiția enunțurilor compuse, ci ține, mai degrabă, de programul general al dialecticianului.

13 În original: *de coniunctione sententiarum iudicium sit.* Termenul *coniunctio* 'îmbinare' este sinonim aproximativ cu *copulatio* 'legătură', utilizat de Augustin cu o frază mai sus. Amîndouă lexemele desemnează uniunea a două enunțuri simple în scopul realizării unuia compus. JACKSON, A., 85,

le traduce nediferenţiat pe amîndouă prin engl. *connection*, pe cînd RUEF, 20, echivalează pe *copulatio* prin germ. *Verkoppelung* 'cuplare', iar pe *coniunctio* prin germ. *Verbindung* 'legătură'; aceeaşi soluţie a diferenţierii am practicat-o şi noi. Spre deosebire de *copulatio*, utilizat exclusiv de gramaticieni, *coniunctio* are o dublă sferă de aplicaţie: desemnează, pe de o parte, o clasă de cuvinte, aproximativ ceea ce numim astăzi „conjuncţie", după cum se poate vedea în GLK, I, passim, dar este utilizat şi cu aplicaţie logică, de exemplu de Cicero, De fato, 12, în opoziţie cu noţiunile logice de implicaţie *(conexum)* şi de disjuncţie *(disiunctio)*. Această din urmă accepţie este folosită şi de Augustin în acest pasaj. Sensul distincţiei sale este următorul: premisele unui raţionament nu pot fi decît enunţuri simple; prin îmbinarea lor, se ajunge la un enunţ compus, care este concluzia *(summa)*.

14 În original: *Summa autem est quae conficitur ex concessis*. Noţiunea logică de „concluzie" este desemnată de Augustin prin termenul nespecific *summa*. BARWICK, P., 9, crede că *summa* este echivalentul latin al termenului stoic λόγος, desemnînd deci raţionamentul ca atare. JACKSON, A., 123, opinează dimpotrivă că *summa* ar reprezenta o încercare a lui Augustin de a echivala termenul stoic συμπέρασμα care ar fi, în fapt, după FREDE, L., 118, nota 2, termenul utilizat de peripateticieni pentru noţiunea „concluzie". Mai apropiată de sensul contextului ni se pare opinia lui RUEF, 65, conform căreia *summa* trebuie pus în legătură cu termenul σύστημα, utilizat de stoici ca termen tehnic pentru „concluzie". Pentru „raţionament" (gr.

λόγος), tradus de Cicero prin *ratio* atunci cînd comentează scrierile stoicilor, Augustin nu are nici un termen specializat; în schimb, prin întreaga sa desfășurare, contextul lasă să transpară cu claritate definiția clasică a silogismului, dată de Aristotel în Analitica prior, I, 1, 24 b: Συλλογισμὸς δέ ἐστι λόγος ἐν ᾧ τεθέντων τινῶν, ἕτερον τι τῶν κειμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει τῷ ταῦτα εἶναι — „Silogismul este o vorbire în care, dacă ceva a fost dat, altceva decît datul urmează cu necesitate din ceea ce a fost dat" (trad. rom., II, p. 6), și reluată în cuvinte identice în Topica, I, 1, 100 a (trad. rom., IV, p. 4).

15 Deși forma colocvială a discursului face destul de dificilă urmărirea desfășurării celor trei raționamente propuse de Augustin drept exemple, le putem sintetiza totuși astfel:

a) premisa 1: *si ambulat, movetur*
premisa 2: *ambulat*
---
concluzia: *movetur*

b) premisa 1: *si ambulat, movetur*
premisa 2: *non movetur*
---
concluzia: *non ambulat*

c) premisa 1: *homo iste ambulat*
premisa 2: *quisquis ambulat, movetur*
---
concluzia: *homo iste igitur movetur*

Pentru ample discuții istorice despre tipologia acestor trei raționamente, precum și pentru interesante trimiteri la logica modernă, vezi în special RUEF, 66—72.

16 Încercînd să redea jocul metaforic al expresiilor augustiniene *materia dialecticae* şi *opus*, RUEF le echivalează prin *die Bausteine der Dialektik* şi, respectiv, *das Bauwerk*.

17 În echivalarea termenilor utilizaţi de Augustin, pentru a desemna secţiunile dialecticii, am preferat, ca şi RUEF, o procedare analitică, reproducînd conţinutul clasei desemnate, şi nu sensul strict al termenilor, a căror redare literală ar fi provocat confuzii. Prima secţiune a dialecticii, *de loquendo*, se ocupă cu *verba simplicia*, unităţi verbale minimale, conţinînd adică o singură semnificaţie (vezi supra, nota 2); secţiunea următoare, *de eloquendo*, studiază enunţurile situate în afara opoziţiei „adevărat"/„fals", cea de-a-treia, *de proloquendo*, tratează despre enunţuri adevărate simple, iar ultima, *de proloquiorum summa*, are în vedere enunţurile adevărate complexe, fundamentînd legile raţionamentelor. JACKSON, T.S., 38, constată că aceeaşi schemă cvadripartită a dialecticii este adoptată şi de Martianus Capella, un contemporan mai tînăr al lui Augustin, a cărui De dialectica reprezintă cartea a IV-a din lucrarea sa De Nuptiis Philologiae et Mercurii.

18 În original: *si implet sententiam, ut nondum faciat quaestionem vel disputatorem requirat.* Conceptul de *quaestio* 'întrebare, problemă' este împrumutat de Augustin din retorică. Cicero, De inventione, I, 13, 18, defineşte astfel acest concept retoric: *Quaestio est ea quae ex conflictione causarum gignitur controversia.* — „Problemă este acel diferend care se naşte din ciocnirea cauzelor." Transpunînd conceptul pe terenul dialecticii, Augustin sugerează că, după cum judecătorul trebuie să

aprecieze care dintre cele două cauze aflate în conflict este adevărată, tot aşa şi dialecticianul *(disputator)* trebuie să delimiteze adevărul de falsitatea enunţurilor.

19 Denumirea celei de-a doua secţiuni a dialecticii, *de eloquendo*, s-ar putea traduce literal prin „despre exprimare". Şi acest cuvînt pare a fi preluat de Augustin din retorică, unde *elocutio* este numele celei de-a treia din cele cinci *officia oratoris*, şi anume aceea care se ocupă cu modelarea lingvistică a discursului. După Augustin, la acest nivel, dialecticianul se va ocupa cu enunţuri non-asertorice, de tipul propoziţiilor imperative, deziderative etc.

20 După NUCHELMANS, 107, verbul *proloqui* ar trebui considerat, ca termen tehnic, echivalentul termenului stoic ἀποφαίνεσθαι 'a arăta, a dovedi'. Domeniul acestei secţiuni a dialecticii este delimitat de enunţurile care nu se pot supune opoziţiei „adevărat" / „fals".

21 Această ultimă dintre secţiunile dialecticii postulate de Augustin corespunde judecăţilor cu valoare de concluzie, definite deja în capitolul anterior (vezi supra, nota 14).

22 Cu o apreciabilă rigoare, Augustin circumscrie, după cum se vede, domeniul exact al fiecărei diviziuni a dialecticii sale, în funcţie de tipurile de expresii logico-lingvistice definite anterior, în introducerea lucrării. După RUEF, 75, relaţiile dintre secţiunile dialecticii, conform conţinutului fiecăreia, s-ar putea cuprinde în următoarea diagramă:

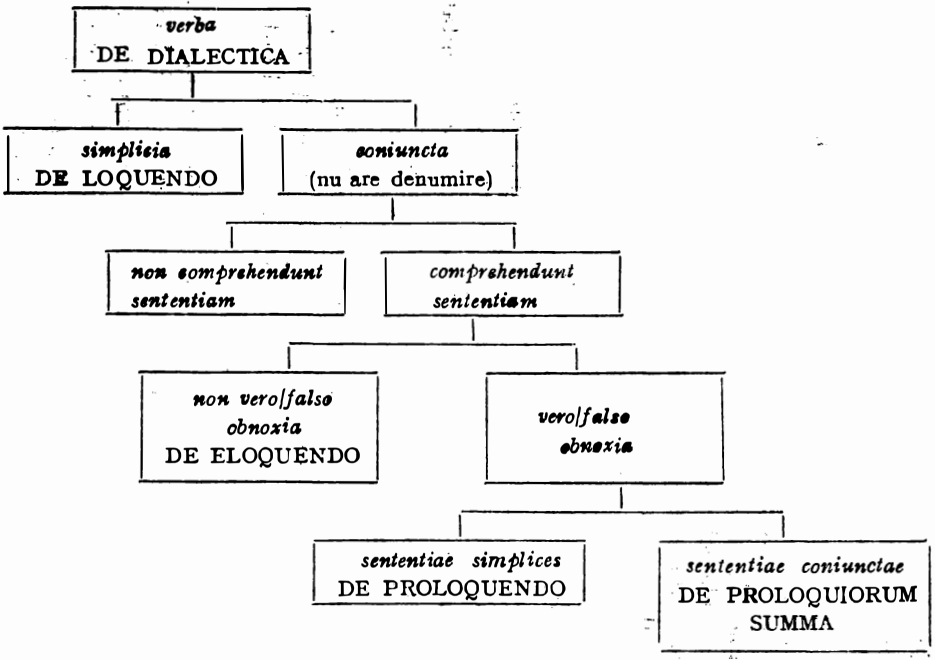
verba
DE DIALECTICA
simplicia
DE LOQUENDO
coniuncta
(nu are denumire)
non comprehendunt sententiam
comprehendunt sententiam
non vero|falso obnoxia
DE ELOQUENDO
vero|falso obnoxia
sententiae simplices
DE PROLOQUENDO
sententiae coniunctae
DE PROLOQUIORUM SUMMA

O comparație cu dialectica lui Aristotel și cu cea a stoicilor relevă deosebiri adînci, sistematizarea propusă aici de Augustin neidentificîndu-se nici cu una, nici cu cealaltă. Întemeindu-se pe disocierile operate de BOCHEŃSKI în legătură cu tipurile de enunțuri logice discutate de Aristotel în De interpretatione, RUEF, 77, observă că împărțirea augustiniană în unități atomare și unități moleculare *(simplicia* vs. *coniuncta)* se aseamănă cu aceea pe care Aristotel a stabilit-o între φασεῖς și λόγοι. Însă, în vreme ce Aristotel disociază în continuare, în interiorul categoriei unităților simple, între *nume*, *verb* etc., Augustin se oprește la simpla enunțare a categoriei. Unitățile compuse (λόγοι) sînt la Aristotel exclusiv propoziții, pe cînd în clasa „cuvintelor complexe" Augustin include și unele sintagme nonpropoziționale (vezi supra, nota 2).

În schimb, apropierea pe care BARWICK, 10, o stabilește între segmentarea practicată de Augustin și clasificarea stoică a „exprimabilelor" (λεκτά) în simple și compuse nu se poate susține, datorită faptului că, după cum a observat MATES, 16, conceptele în cauză au un conținut diferit, stoicul λεκτόν desemnînd semnificatul (și corespunzînd mai degrabă noțiunii *dicibile* de la Augustin), pe cînd *verbum* este înțeles de acesta din urmă în perspectivă semiotică drept unitatea dintre o formă sonoră *(sonum, vox)* și un sens *(significatum)*. Cf. supra, nota 2.

O determinare exactă a originalității lui Augustin față de cele două sisteme anterioare, cel aristotelic și cel stoic, de la care el a preluat totuși numeroase concepte și distincții, este practic imposibilă, fiindcă opusculul este neterminat. Deși la sfîrșitul cap. V

autorul arată că va detalia toate afirmațiile din nitroducere, ceea ce urmează acoperă numai o parte din secțiunea *de loquendo*, în cadrul căreia Augustin anunță că va trata despre conceptele de *verbum*, *dicibile*, *dictio* și *res*. După o primă și sumară definire semiologică a acestor concepte, Augustin intră în expunerea detaliată a caracteristicilor semnului verbal *(verbum)*, căruia ar fi trebuit să-i fie studiate etimologia *(origo)*, forța de impresionare *(vis)*, flexiunea *(declinatio)* și capacitatea combinatorie *(ordinatio)*. Din acest proiect, Augustin nu a realizat (sau poate nu s-au păstrat?) decît cîteva disocieri — e drept, foarte interesante — în legătură cu *origo* și *vis verbi* și, legat de acest ultim concept, o expunere asupra diferitelor tipuri de ambiguități ale limbajului.

23 În original: *Verbum est uniuscuiusque rei signum, quod ab audiente possit intelligi, a loquente prolatum.* Definiția dată aici semnului verbal, reluată în termeni identici sau asemănători în lucrări ulterioare (cf. de exemplu De Magistro, IV, 9: *Omnia quae voce articulata cum aliquo significatu profertur [...] verba appellari.* — „Cuvinte se numesc [...] toate cele ce se produc printr-un sunet articulat cu un anume semnificat."), fixează definitiv cadrele semiotice ale concepției augustiniene despre limbă. Spre deosebire de înaintașii săi, Aristotel sau stoicii, care abordaseră semnul verbal în calitate de obiect al unei descrieri statice, modelul augustinian introduce, ca factor al situației semiotice, relația locutor/interlocutor *(loquens/audiens)*, ceea ce atribuie doctrinei sale caracterul clar al unei teorii a comunicării. Totuși, nici în această privință originalitatea sa nu este absolută, căci relația între semne și cei care le folosesc fusese adusă în discuție — cît

lasă să se vadă fragmentele păstrate — şi de principalul urmaş al lui Aristotel, Teofrast. Termenii augustinieni *audiens*, *loquens*, *proferre* sînt foarte apropiaţi ca sens conceptual de cei folosiţi de şeful şcolii peripatetice (ἀκρομένος, λέγων şi προτίθεμαι), aşa încît va trebui să subscriem afirmaţiei lui BOCHEŃSKI, 115, potrivit căruia Teofrast este promotorul „unei noi semiotici, cu evidenţierea dimensiunii « pragmatice » a semnelor". Meritul lui Augustin constă în precizia şi claritatea terminologică, în complexitatea sintezei şi în consecvenţa concepţiei sale. Pentru a pune în evidenţă mai clar caracterul semiotic al definiţiei semnului verbal la Augustin, reproducem, după RUEF, 85, următoarea diagramă:

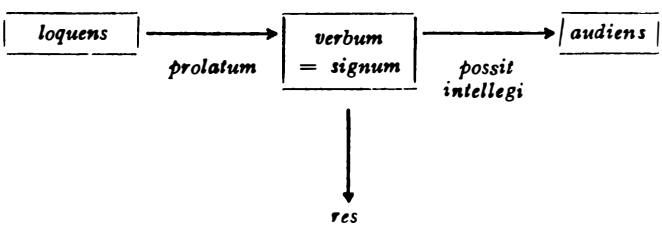

Dubla perspectivă în care este abordat de Augustin semnul verbal a fost remarcată şi de WALD, T.S., 95: „La fel ca cercetătorii moderni, Augustin a considerat semnul lingvistic pe de o parte în structura limbii, ca element constitutiv dotat cu *sonus* şi *significatio*, iar, pe de altă parte, în comunicare, unde funcţia de semn, de substitut al obiectelor, este realizată prin expresia sonoră".

24 Această definiţie a obiectului desemnării verbale — *Res est quidquid intelligitur vel sentitur, vel*

latet — trebuie pusă în relație cu o altă disociere, prin care perspectiva psihologistă a lui Augustin devine mai limpede: *Namque omnia quae percipimus, aut sensu corporis, aut mente percipimus. Illa sensibilia, haec intelligibilia [...] nominamus.* — „Căci tot ceea ce percepem, percepem fie prin simțurile corpului, fie prin spirit. Pe cele dintîi le numim sensibile, pe celelalte inteligibile" (De Magistro, XII, 39). Ca exemple de *res visibiles*, Augustin invocă în De Magistro, IV, 8, lucruri precum „Romulus", „Roma", „flumen", iar pentru *res intelligibiles* noțiunea abstractă „virtus". S-ar părea deci că „lucrurile" desemnate pot fi, în concepția lui Augustin, de natură concretă, perceptibile cu simțurile *(sentitur)*, non-corporale și abstracte, putînd fi înțelese prin rațiune *(intelligitur)*, sau unele în afara simțurilor și a rațiunii, care pot fi doar presupuse. RUEF, 89, propune însă și o altă interpretare a acestei definiții, corelată cu ceea ce Augustin spusese anterior despre semnul verbal. Spre deosebire de definiția lui *verbum*, în care *intelligere* putea însemna 'a înțelege', aici, în definirea lucrului desemnat *(res)*, acest verb ar trebui înțeles ca 'a recunoaște în manieră semiotică' (zeichenhaft erkennen). RUEF își argumentează interpretarea și prin definiția dată imediat semnului în general, în care se afirmă că un semn este ceva care, în afară de sine, mai indică spiritului și altceva *(praeter se aliquid animo ostendit)*, așadar un act prin intermediul căruia spiritul identifică obiectele realității. În consecință, conform acestei accepții speciale a verbului *intelligere*, cele trei tipuri de *res* avute în vedere de Augustin ar fi următoarele: 1. lucruri obișnuite, perceptibile cu simțurile, dar care nu

atrag atenţia spiritului în vederea desemnării, 2. lucruri identificate de spirit şi desemnate cu ajutorul semnelor *(intelligitur)* şi 3. lucruri care există, situîndu-se însă atît în afara percepţiei senzoriale, cît şi a orizontului raţional al desemnării.

25 JACKSON, A., 125, nota 2, a descoperit că elementele componente ale definiţiei conceptului de *res* au constituit obiectul a numeroase glose ulterioare: *quidquid sentitur* a fost explicat prin noţiunile *corporalia, terrena*, adică *sol et cetera quae in mundo sunt* 'soarele şi celelalte care există în lume', pe cînd *quidquid intelligitur* a fost glosat prin *spiritualia, coelestia, natura angelorum*, iar *quidquid latet* prin *deus et informis materia* 'Dumnezeu şi materia fără formă', *deus et eius invisibilitas vel maiestas et natura investigabilis* 'Dumnezeu şi natura lui invizibilă sau măreţia sa şi natura care poate fi cercetată'. Textul din interiorul parantezelor drepte, pe care JACKSON, A. şi RUEF îl elimină din traducerile lor, constituie o asemenea interpolare medievală mai amplă.

26 În lanţul de definiţii de la începutul acestui capitol, imediat după definirea cuvîntului ca semn, Augustin dă o clară şi exactă definiţie a semnului ca atare — *Signum est et quod se ipsum sensui, et praeter se aliquid animo ostendit.* — , pe care o vom regăsi, într-o formă mai amplă în De doctrina christiana, II, 1,1: *Signum est enim res, praeter speciem quam ingerit sensibus aliud aliquid ex se faciens in cogitationem venire*. „Semnul este un lucru care, în afară de imaginea pe care o oferă simţurilor, face să apară în minte altceva, exterior lui." Putem disocia aici, potrivit viziunii psihologiste

augustiene, două relații pe care ambele definiții citate le tematizează simultan. Avem, mai întîi, o relație binară, între semn ca obiect material *(signum)* și percepția senzorială *(sensus)* a obiectelor exterioare conștiinței (printre care semnul însuși se numără). În cazul particular al semnului lingvistic *(verbum)*, factorii constitutivi polari sînt *sonus* și *significatio*: ... *in quo tamen signo cum duo sint, sonus et significatio* (De Magistro, X, 34). Sorgintea acestei relații binare este presupusă de MAYER, 239, a fi dualismul concepției platoniciene despre semn, dar ea putea fi preluată de fostul profesor de retorică și din tradiția retorică latină. PÉPIN, 61, nota 2, compară definiția lui Augustin cu un pasaj din Cicero, De inventione, I, 30, 48, unde semnul este luat în accepția particulară de indiciu judiciar: *Signum est quod sub sensum cadit et quiddam significat [...] et tamen indiget testimonii gravioris confirmationis, ut cruor, fuga, pallor, pulvis et quae his sunt similia.* — „Semnul este ceea ce se află sub incidența unui anumit simț și semnifică ceva [...], și totuși mai are nevoie de o dovadă și de o confirmare mai serioasă, ca, de exemplu, sîngele, fuga, paloarea, praful și cele asemănătoare acestora." În cazul unei posibile contaminații, este evidentă calitatea cu totul nouă a perspectivei lui Augustin față de cadrul restrîns al practicii judiciare.

La natura binară a semnului în concepția lui Augustin s-au referit PINBORG, S.S., 158 și COSERIU, G.S., 124, care văd aici o reformulare a opoziției stoice între σημαῖνον și σημαινόμενον.

Situarea semnului însuși în rîndul obiectelor desemnabile (res) prin alte semne îl va conduce pe Augustin la sesizarea diferențelor funcționale între

nivelul referențial și cel metalingvistic al limbajului (vezi infra, nota 36).

Procesul de desemnare propriu-zis se petrece însă în cadrul unei relații ternare, care se stabilește între semn *(signum)* și un obiect mental sau material exterior lui *(aliud aliquid)*, prin intermediul rațiunii umane *(animus, cogitatio, intellectus)*. Referindu-se la definiția din De doctrina christiana citată mai sus, MARKUS, 71, este de părere că Augustin trebuie considerat „a fi primul care a stabilit natura triadică a relației de « semnificare »". Afirmația lui MARKUS este însă doar parțial exactă, căci, dacă este adevărat că Augustin este primul care a utilizat în mod constant teoria semnelor ca pe o teorie a limbajului, o reprezentare triadică a relației de desemnare a fost identificată de LIEB, 981, deja la Aristotel, într-un celebru pasaj din De interpretatione, 16 a: Εστι μέν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα· καὶ τὰ γραφόμενα τῶν ἐν τῇ φωνῇ [...] ὧν μέντοι ταῦτα σημεῖα πρώτως, τὰ αὐτὰ πᾶσι παθήματα τῆς ψυχῆς· καὶ ὧν ταῦτα ὁμοιώματα, πράγματα ἤδη τὰ αὐτά· — „Așa dar, sunetele articulate prin voce sînt simboluri ale stărilor sufletești, iar cuvintele scrise sînt simboluri ale cuvintelor vorbite [...]; stările sufletești pe care sunetele le simbolizează direct sînt aceleași pentru toți, după cum, la rîndul lor, sînt și lucrurile ale căror imagini sînt reprezentările noastre" (trad. rom. I, p. 206).

Iată, spre comparație, reprezentarea aristotelică și cea augustiniană despre natura triadică a semnului verbal:

τὰ ἐν τῇ ψυχῇ παθήματα
(„stări sufleteşti")

σύμβολον = τὰ ἐν τῇ φωνῇ πράγματα
(semnul) („sunetele articulate") („lucruri")

animus 'spirit' =
cogitatio 'minte'

signum = verbum *aliud aliquid = res*

Oricum, celebrul „triunghi semiotic" propus de OGDEN — RICHARDS, 11:

thought or reference

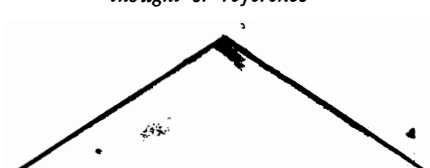

symbol *referent,*

care a făcut o mare „carieră" în semantica modernă, se vădeşte a avea o istorie mult mai veche.

27 În original: *Loqui est articulata voce signum dare.* Această definiție a comunicării lingvistice este pusă de BARWICK, P., 11, în relație cu cea stoică, reprodusă de Sextus Empiricus, Adversus mathematicos, VIII, 80 (în SVF, II, 167): **Λέγειν [...] τὸ τὴν νοουμένου πράγματος σημαντικὴν προφέρεσθαι φωνήν** — „A vorbi înseamnă a emite sunetul cu sens corespunzător unui lucru mental". Apropierea pare legitimă, deși cele două definiții nu se suprapun în întregime. Dacă pentru stoici „sunetul cu sens" (σημαντικὴ φωνή) este elementul central, Augustin reașază elementele definiției într-o perspectivă mai pronunțat semiologică: actul vorbirii este pentru el o *emitere de semne*, sunetul concret fiind ceea ce particularizează procesul semiotic al comunicării verbale față de alte tipuri de comunicare interumană non-verbale. Cu excepția acestei originale schimbări de perspectivă, concepția lui Augustin datorează stoicilor noțiunea de articulare, idee care constituie pivotul doctrinei filozofice a acestei școli; cunoașterea umană se produce, după ei, printr-o continuă segmentare sau articulare (διάρθροσις) pe care rațiunea o practică asupra realității, în vederea realizării premiselor necesare unui stadiu superior, acela de „adunare" și recombinare sistematică a datelor astfel obținute, în cadrul cunoașterii raționale — κατάλεψις (vezi CHRISTENSEN, passim). Echivalența conceptuală între *vox articulata* și stoicul φωνὴ ἔναρθρος este comună în gramatica latină și, probabil, anterioară lui Augustin; stoică este și definirea „vorbirii articulate" prin criteriul putinței de a fi notată prin litere (cf. sintagma stoică φωνὴ ἐγγράμματος, DIOGENES LAERTIOS, VII, 56). Pentru descrierea

acestui concept la Varro, Diomedes, Maximus Victorinus, Donatus și la alți gramaticieni latini, vezi BARWICK, P., 11, JACKSON, A., 125, nota 4, PÉPIN, 61, nota 2, RUEF, 92.

28 Caracterul sistematic al lucrării este evidențiat și de această întrerupere a șirului de definiții printr-o trimitere la chiar „știința definițiilor", parte ea însăși a dialecticii, de care Augustin nu a ajuns însă să se mai ocupe. BARWICK, P., 20, este de părere că Augustin ar fi trebuit să trateze acest aspect în secțiunea despre *vis verbi*. Oricum, considerarea teoriei definițiilor drept parte integrantă a unei dialectici sistematice este un element sigur al gîndirii stoice, după cum se poate vedea din DIOGENES LAERTIOS, VII, 44: Εἶναι δὲ τῆς διαλεκτικῆς ἴδιον τόπον [...] περὶ αὐτῆς τῆς φωνῆς, ἐν ᾧ δείκνυται ἡ ἐγγράμματος φωνὴ καὶ τίνα τὰ τοῦ λόγου μέρη [...] καὶ περὶ ὅρων κατὰ τίνας καὶ διαιρέσεων καὶ λέξεων· — „A doua diviziune specifică a dialecticii [...] este aceea a limbii, în care sînt cuprinse limba scrisă și părțile vorbirii [...] și, după unii, o discuție asupra definițiilor, diviziunilor și dicțiunii" (trad. rom. 342).

Cît privește conținutul termenului tehnic *definitio*, ne putem face o părere apelînd tot la DIOGENES LAERTIOS, VII, 60, unde se arată că pentru stoicul Antipatros „definiția este o propoziție care indică obiectul său în mod analitic și complet" — ὅρος [...] λόγος κατ'ανάλυσιν ἀπαρτιζόντως ἐκφερόμενος —, pe cînd Chrysippos concepe definiția ca pe o ἀπόδοσις 'redare a particularității' (trad. rom., p. 346).

29 În acest pasaj, Augustin introduce încă o distincție interesantă, arătînd că, atunci cînd este scris, cuvîntul nu este semnul verbal propriu-zis, ci un semn în sine, desemnînd cuvîntul ca atare: *Cum enim est in scripto, non verbum, sed verbi signum est.* Deși, în principiu, Augustin nu face o deosebire esențială între cuvîntul rostit și cel scris (DUCHROW, 176, nota 129) , avem aici încă o dovadă a clarității și consecvenței concepției sale semiologice. Ca semn primar, semnul verbal oral *(verbum)* poate constitui obiect desemnabil pentru alt semn, care este aspectul său scris. Se generează astfel un proces de semioză, a cărei intuire îl situează pe Augustin pe o poziție de precursor absolut, deși, în sine, alăturarea între „cuvintele scrise" (γραφόμενα) și sunete (φωναί) aparține lui Aristotel (vezi pasajul din De interpretatione, 16, a, citat mai sus, în cadrul notei 26).

30 Conceptul pe care Augustin îl desemnează prin *littera* (gr. γράμμα) corespunde cu ceea ce astăzi înțelegem prin unitatea fonetică minimală a vorbirii; EGLI, 16, echivalează chiar stoicul γράμμα, care apare la DIOGENES LAERTIOS, VII, 56, cu termenul modern *fonem.* Definiția inclusă de Augustin în textul său *(littera . . . sit pars minima vocis articulatae)* este un loc comun în gramaticile latine, regăsindu-se la Donatus: *littera est pars minima vocis articulatae* (GLK, IV, 367, 9), Priscianus: *littera est pars minima vocis compositae* (GLK, II, 6,6), Marius Victorinus: *littera . . . nota vocis articulatae dicta est* (GLK, VI, 5, 10).

Firește, Augustin cunoștea și folosea și accepția modernă comună a noțiunii de literă, de exemplu

în De doctrina christiana, II, 4,5: *instituta sunt per litteras signa verborum* — „prin litere au fost stabilite semne ale cuvintelor".

31 Avem aici încă un loc în care Augustin enunţă una dintre propoziţiile sale metasemiotice: aspectul scris al unui cuvînt este un semn al cărui desemnat este el însuşi un semn, şi anume semnul verbal ca atare. Definirea semnului verbal *(verbum)* ca *vox significans* trimite cu gîndul la cunoscutul pasaj din DIOGENES LAERTIOS, VII, 57: Λέξις δέ λόγου διαφέρεις, ὅτι λόγος ἀεὶ σημαντικός ἐστι, λέξις δὲ καὶ ἄσημος, ὡς ἡ βλίτυρι, λόγος δὲ οὐδαμῶς· — „Şi vorbirea se deosebeşte de o propoziţie, din cauză că aceasta din urmă înseamnă întotdeauna ceva, pe cînd un cuvînt vorbit, ca de pildă *blityri*, poate fi lipsit de semnificaţie, ceea ce nu se întîmplă niciodată cu o propoziţie" (trad rom., p. 345). Numai că, în timp ce stoicii atribuiau calitate semiotică absolută doar enunţului propoziţional (λόγος), simplul enunţ (λέξις) putînd fi şi lipsit de semnificaţie, precum emisia sonoră lipsită de sens *blityri*, la Augustin această precizare lipseşte. Pentru el, *voces significantes* sînt toate semnele verbale, în mulţimea cărora se pot distinge cuvintele rostite şi semnele scrise ale cuvintelor. În timp ce cuvintele rostite funcţionează la nivelul primar al comunicării, în privinţa clasei cuvintelor scrise „există două stadii ale semnificării: 1. cuvintele scrise semnifică cuvintele vorbite, şi 2. cuvintele vorbite semnifică lucruri" (JACKSON, T.S., 27).

32 *Sonus* şi *sonare* sînt termenii care desemnează la Augustin aspectul formal al semnului lingvistic.

Prin propoziția *omne verbum sonat* Augustin vrea să spună că orice cuvînt, ca semn, are, în afară de *significatio*, și un înveliș sau un suport material. Dialectica ar trebui să se ocupe numai cu semnificațiile, rămînînd în seama gramaticii să studieze tot ceea ce implică sunetele vorbirii, adică aspectele formale ale comunicării lingvistice.

33 În original: *Nam cum de verbis loqui nisi verbis nequeamus, et cum loquimur non nisi de aliquibus rebus loquamur, occurrit animo ita esse verba signa rerum, ut res esse non desinant.* În acest pasaj, Augustin formulează cu maximă claritate utilitatea distincției dintre ceea ce numim astăzi limbaj-obiect și metalimbaj; utilizînd termenii modelului său semiotic, el spune că *verbum* poate fi privit fie ca semn verbal desemnînd o realitate exterioară nonverbală *(verbum = signum rei)*, fie ca obiect ce poate fi desemnat de alte semne *(verbum = res)*, fie ca semn care desemnează alt semn *(verbum = = signum verbi)*. Acesta este încă un punct care deosebește în mod esențial concepția lui Augustin de doctrina stoică a semnelor. În vreme ce pentru stoici semnul (σημεῖον) este inclus în clasa „incorporalelor" (ἀσώματα), opusă celei a obiectelor „corporale" (vezi LONG, L.T., 88), Augustin acceptă că semnul verbal este corporal prin natura sa fonică, îndeplinind calitățile de *res*, desemnabil prin alt semn. Această descoperire fundamentală a lui Augustin îndreptățește așadar afirmația că, sub acest aspect, „teoria sa semiotică nu are nimic de-a face cu teoria stoică" (RUEF, 104).

34 Abordarea metalingvistică a semnului verbal este și mai evidentă în această descriere a cazului în care *verbum* este rostit *propter se* 'pentru sine'

și nu „pentru a desemna altceva": *Cum ergo verbum ab ore procedit, si propter se procedit, id est ut de ipso verbo aliquid quaeratur aut disputetur, res est utrique disputationi quaestionique subiecta. Sed ipsa res verbum vocatur.* Referindu-se la acest pasaj, TODOROV, 54, este de părere că *verbum* semnifică aici „desemnarea cuvîntului ca atare, folosirea metalingvistică a limbajului", iar PINBORG S. S., 159, consideră că aici ar fi vorba „nu despre cuvînt ca fenomen acustic, ci, mai ales, despre cuvînt ca element formal, ca structură în sine". Conținutul acestor două opinii se completează reciproc: într-adevăr, Augustin se referă aici la cuvînt nu doar în calitatea sa metalingvistică de semn pentru alte semne, ci și de semn autoreferențial *(propter se)*. Accepția autoreferențială a conceptului semiotic *verbum* la Augustin ar putea fi considerată un al patrulea sens al cuvîntului *verbum*, alături de celelalte trei identificate de EGLI, 30: 1. *verbum* = semnul verbal primar care „stă" pentru altceva, exterior lui; 2. *verbum* = *signum verbi* (ca în exemplul particular cînd cuvîntul scris este semn pentru cuvîntul rostit); 3. *verbum* = semn pentru alte semne verbale (funcția metalingvistică).

Coroborînd disocierile din De dialectica cu cele din De Magistro, VII, 20 *(Admoniti sumus aut signis signa monstrari, aut signis alia quae signa non sunt, aut etiam sine signo res quas agere post interrogationem possumus.* — „Ne-am lămurit că, prin semne, indicăm fie alte semne, fie alte lucruri, care nu sînt semne, dar chiar și fără ajutorul semnului putem arăta lucruri pe care le putem efectua în urma unei întrebări"), am putea

conchide că Augustin a tematizat patru dimensiuni semiologice principale:

1. *dimensiunea designativă, referențială: signum [...] cetera quaecumquae sunt [...] significat* — „semnul [...] semnifică [...] tot ceea ce există [în afara sa]" (De Magistro, IV, 10);

2. *dimensiunea autoreferențială: signum [...] etiam seipsum significat* — „semnul [...] chiar și pe sine însuși se semnifică" (De Magistro, IV, 10);

3. *dimensiunea interreferențială: signa se invicem significantia* — „semne care se desemnează reciproc" (De Magistro, V, 11);

4. *dimensiunea metalingvistică: signa propter se* „semne emise pentru ele însele" (De dialectica, V).

Pentru comentarii mai ample referitoare la ansamblul problemelor, vezi COSERIU, G. S., 126 și urm., SIMONE, 19 și urm., MUNTEANU, L. M., 16—18.

35 Termen utilizat foarte rar în limba latină, adj. *dicibilis, -e* este atestat în *Thesaurus linguae latinae* doar la Augustin și la Facundus. Ca substantiv, se găsește doar în acest opuscul al lui Augustin (vezi WALD, T. S., 95).

În original, definirea celui de-al doilea element al modelului semiotic augustinian sună astfel: *Quidquid autem ex verbo non auris, sed animus sentit, et ipso animo tenetur inclusum, dicibile vocatur.* BARWICK, P., 12, DUCHROW, 53, PÉPIN, 80, au echivalat augustinianul *dicibile* cu stoicul λεκτόν, suprapunînd mecanic modelul triadic stoic σημαῖνον — σημαινόμενον — τυγχάνον peste cel

al lui Augustin. Această părere a fost respinsă în mod convingător, cu argumente puternice, de NUCHELMANS, 116, care arată că, în timp ce λεκτόν era conceput de stoici ca o idee (νόεμα) care se exprimă prin cuvinte, pentru Augustin *dicibile* este „a thought which exists in the mind even before it is put into words (ante vocem); it is something that is capable of being expressed" (o idee care există în minte chiar înainte de a fi exprimată prin cuvinte; este ceva care poate fi exprimat). Într-adevăr, dacă λεκτόν-ul stoic trebuie înțeles ca „what is meant" (GRAESER, 87), atunci specificația că *dicibile* există și înainte de emisia sonoră *(ante vocem)* ne obligă să acceptăm ideea, exprimată de RUEF, 111, că Augustin utilizează acest concept ca pe un „Hilfskonstrukt" (construct auxiliar), în scopul de „a reprezenta capacitatea spiritului de a recunoaște cuvîntul ca semn și de a identifica obiectul desemnat (fie el accesibil simțurilor sau nu)". Conceptul *dicibile* ocupă astfel un loc cu totul privilegiat în cadrul modelului semiotic augustinian, definindu-i unul dintre punctele de maximă originalitate. Spre deosebire de Aristotel și de stoici, care stabileau o relație între semn și referentul său extern, Augustin interpune între referent și semn o contraparte mentală *(in animo continetur)*. Dacă în D e d i a l e c t i c a exemplele discutate sînt cuvinte „categorematice" care au un referent ușor recognoscibil și definibil, în D e M a g i s t r o sînt luate în discuție semne verbale precum *nihil* 'nimic' și *si* 'dacă', lexeme care nu sînt considerate mai puțin semne, deși nu au un referent bine definit. Această diversificată perspectivă în care sînt tratate sem-

nele verbale, la care se adaugă ampla discuție despre echivocuri și ambiguități, infirmă cu putere o nedreaptă obiecție a lui WITTGENSTEIN, p. 2, §I; bazîndu-se pe un fragment din Confessiones, I, 8, 13 (trad. rom. p. 69), loc unde Augustin descrie procesul prin care, copil fiind, și-a asumat semnele limbajului uman urmărindu-i și imitîndu-i pe părinți, marele filozof modern îi atribuie lui Augustin vina de a nu fi ținut seama „de diferența între tipurile de cuvinte" (von einem Unterschied der Wortarten), de a fi considerat, cu alte cuvinte, că limba este o pură nomenclatură; nenumăratele analize lexicale presărate peste tot în opera sa dovedesc faptul că Augustin era perfect conștient de „inegalitățile" semantico-funcționale dintre cuvinte. Pasajul citat, prin care WITTGENSTEIN își începe celebrele *Investigații filozofice*, merită reprodus în întregime pentru pregnanța cu care pune în temă nucleul teoriei augustiniene a semnului verbal: „Aceste cuvinte, îmi pare, ne dau o imagine particulară a esenței limbajului uman. Aceasta înseamnă: cuvintele individuale ale limbajului numesc obiecte — propozițiile sînt combinații de astfel de nume —. În această imagine asupra limbajului găsim rădăcinile următoarei idei: Orice cuvînt are o semnificație; această semnificație este corelată cu cuvîntul. Ea este obiectul pentru care cuvîntul stă" (idem, *ibidem*). În paragraful următor, WITTGENSTEIN afirmă că Augustin „descrie un sistem de comunicare; numai că nu tot ceea ce denumim limbaj este reprezentat de acest sistem" (p. 3, §III). Raportat doar la pasajul amintit din Confessiones, esența criticii wittgensteiniene este justă: recunoașterea funcției referențiale a limbajului nu

este suficientă spre a defini corect limbajul; semnele trebuie raportate nu numai la denotate, ci și la uzul concret. Totuși, Augustin intuiește de nenumărate ori dimensiunile procesuale ale semnelor, de n-ar fi să invocăm decît analiza detaliată a obscurităților, echivocurilor și ambiguităților, efectuată în cap. VIII—X din De dialectica (vezi mai ales 17, 15 și urm., 18, 25 și urm., unde *usus* este utilizat drept criteriu de definire a echivocurilor; vezi și De Magistro, passim).

36 Al treilea element al modelului semiotic augustinian, *dictio*, este definit astfel: *cum vero verbum procedit, non propter se, sed propter aliud aliquod significandum, dictio vocatur.* Dacă luăm în seamă opoziția expresă față de *verbum*, definit mai sus, pe baza criteriului *propter se*, ca semn autoreferențial (vezi supra, nota 34), atunci *dictio* reprezintă semnul verbal în exersarea calității sale comunicative principale, aceea de a desemna ceva care nu este el însuși *(propter aliud aliquod significandum)*. Din punct de vedere conceptual, *dictio* trebuie să fie sinonim cu *verbum*, în accepția primară de 'cuvînt'.

Acești patru termeni-cheie, *verbum*, *dicibile*, *dictio* și *res* sînt greu de transpus prin cîte un singur termen modern, și, de aceea, am preferat, ca și JACKSON, A. și RUEF, să-i păstrăm ca atare în corpul traducerii. RUEF, 168, nota 10, propune următoarele echivalări ale conceptelor din această serie: *verbum* = *das erwähnte Wort* 'cuvîntul invocat în memorie', *dicibile* = *das sagbare Wort* 'cuvîntul care poate fi rostit', *dictio* = *das gesagte Wort* 'cuvîntul rostit' și *res* = *Gegenstand* 'obiectul'. Această interpretare se bazează pe afirmațiile din

fraza recapitulativă care urmează: *Quod dixi dictionem verbum est, sed tale quo iam illa duo simul, id est ipsum verbum, et quod fit in animo per verbum, significantur.* Aşadar, spune Augustin, *dictio* desemnează cuvîntul ca atare, orice cuvînt care are sens, care desemnează adică ceva, în cadrul procesului de comunicare *(quod fit in animo per verbum)*.

Termen polisemantic în limba latină, subst. *dictio* desemna în mod curent 'acţiunea de a vorbi'. Ca termen tehnic, *dictio* era utilizat de retori şi gramaticieni în variaţie liberă cu *declinatio*, *oratio* sau *compositio*. Echivalîndu-l pe *dictio* cu termenul modern *semnificant*, iar pe *dicibile* cu cel de *semnificat*, WALD, F. L., 139 et passim, deşi rămîne în cadrele largi ale concepţiei augustiniene, simplifică aici o suită de relaţii mult mai complexă. Aceeaşi autoare sesizase însă, într-o lucrare anterioară, accepţia exactă a conceptului *dictio*, aceea a „cuvîntului ca semn perceptibil şi inteligibil deopotrivă, a cuvîntului vorbirii, într-o situaţie complexă" (WALD, T. S., 95). O interpretare asemănătoare găsim la PINBORG, S. S., 152, care consideră că „*dictio* este semnul verbal al limbii-obiect", pe cînd *verbum* reprezintă semnul verbal supus disocierilor în sfera metalimbajului. De asemenea, COSERIU, G. S., 125, interpretează conceptul *dictio* ca unitate funcţională între *verbum* (în accepţia de „semnificant") şi *dicibile* („semnificat"), raportată global la obiectul desemnat *(res)*.

Încercarea de a găsi un corespondent grecesc în terminologia stoicilor nu a întrunit unanimitatea cercetătorilor, ceea ce dovedeşte încă o dată originalitatea gîndirii lui Augustin. BARWICK, P.,

12, şi PÉPIN, 80, cred că *dictio* corespunde stoicului λέξις, echivalare respinsă pe drept cuvînt de RUEF, 113, care remarcă faptul că λέξις nu este întotdeauna λόγος σημαντικός, pe cînd *dictio* desemnează la Augustin întotdeauna ceva, deţine, altfel spus, un sens lexical. Această importantă deosebire dintre cele două concepte a fost sesizată de EGLI, 30, care crede însă că prin *dictio* Augustin l-ar fi tradus pe σημαῖνον,, semnificantul, ceea ce este la fel de greşit, întrucît *dictio* înseamnă la Augustin nu doar aspectul sonor, ci semnul ca unitate între formă şi conţinut. În sfîrşit, HALLER, 93, echivalîndu-l pe λέξις cu *verbum*, consideră că, fără să aibă un anume corespondent în greceşte, *dictio* desemnează latura semantică a lui λέξις. Faptul că, în desemnarea semnului verbal, Augustin utilizează ca sinonime pe *verbum* şi pe *dictio*, dar îl defineşte ca atare doar pe *dictio*, se poate explica şi prin tendinţa, expresă la el, spre precizie terminologică; căci *verbum* este ambiguu în terminologia latină, desemnînd şi 'cuvîntul în general', dar şi una dintre *partes orationis*, şi anume ceea ce şi astăzi numim, în gramatică, verb. Acest neajuns terminologic fusese observat, înaintea lui Augustin, de Quintilian, care chiar propunea în Institutio oratoria, I, 5, 2, folosirea lui *dictio*, alături de *vox* şi *locutio*, pentru a desemna 'cuvîntul', rămînînd ca *verbum* să desemneze 'verbul': *Verba nunc generaliter accipi volo, nam duplex eorum intellectus est; alter, qui omnia per quae sermo nectitur significat [...], alter, in quo est una pars orationis, lego, scribo; quam vitantes ambiguitatem quidam dicere maluerunt voces, locutiones, dictiones.* — „Aici folo-

sesc termenul *verbum* în accepțiunea sa generală de «cuvînt»; căci *verbum* are două sensuri: unul general, de «cuvînt» prin care denumim elementele componente ale vorbirii [...], al doilea, prin care denumim o anumită parte de vorbire, verbul, de exemplu: *lego*, *scribo* (citesc, scriu). Unii, pentru a evita această ambiguitate, au preferat să denumească elementele componente ale vorbirii *voces*, *locutiones* sau *dictiones*" (trad. rom., I, p. 50). După Quintilian, subst. *dictio* 'exprimare', ca termen special de gramatică, apare des la gramaticienii latini, de exemplu la Diomedes: *Dictio est vox articulata cum aliqua significatione ex qua instruitur oratio.* — „Exprimarea este cuvîntul articulat deținînd o anumită semnificație, din care se construiește discursul" (GLK, I, 436) sau la Marius Victorinus: *Dictio est figura significantium vocum.* — „Exprimarea este modul de a fi al cuvintelor dotate cu semnificație" (GKL, VI, 5).

37 Al patrulea factor al procesului semiotic, *res*, obiectul desemnat, mai fusese o dată definit, la începutul acestui capitol (vezi supra, notele 24 și 25), în raport cu semnul verbal *(verbum)*. Aici, la sfîrșitul capitolului, într-o suită de disocieri terminologice, factorul *res* este definit prine opoziție și față de *dicibile*: *Res autem ipsa, quae iam verbum non est, neque verbi in mente conceptio, sive habeat verbum, quo significari possit, sive non habeat, nihi aliud quam res vocatur proprio iam nomine.* La reluarea rezumativă ulterioară a acestor disocieri, elementul *res* apare definit prin excluderea celorlalte elemente ale procesului semiotic, *verbum*, *dicibile*, *dictio*. Este interesant de remarcat faptul că, spre deosebire de *verbum*, *dicibile* și *dic-*

tio, noțiuni definite exclusiv între coordonate lingvistico-semiotice, conceptul *res* este privit dintr-o perspectivă ontologică: *lucru* este pentru Augustin nu doar ceea ce poate fi desemnat, ci tot ceea ce există, atît în afara semnului, cît și dincolo de „conceperea în spirit" *(in mente conceptio)*, adică dincolo de procesul psihologic de recunoaștere și numire a obiectelor realității. Cu toate acestea, în exemplul propus în continuare pentru a-și ilustra afirmațiile, Augustin introduce un nou criteriu semiologic, arătînd că obiectele desemnate prin cuvîntul *arma* sînt de tipul celora pe care „am putea să le arătăm cu degetul" *(digito monstrare)*; gestul deictic în sine, cum Augustin însuși o spune de multe ori (vezi De Magistro și De doctrina christiana, passim), este el însuși un semn.

Cît privește raportarea la sistemul stoic, BARWICK, P., 13, EGLI, 30, PÉPIN, 80, sînt de părere că *res* este echivalentul gr. τυγχάνον, ceea ce corespunde adevărului doar în măsura în care ambele concepte se referă la obiectul intrat sub incidența desemnării. Dar, în timp ce la Augustin clasa *res* include și obiectele existente în afara conștiinței umane și a procesului semiotic, stoicul τυγχάνον se referă exclusiv la „forma generală a denotatului" (CHRISTENSEN, 47), sau, cu alte cuvinte, la „whatever we happen to be talking about — orice lucru în legătură cu care ni se întîmplă să vorbim" (LONG, L. T., 107, nota 9); așadar, conceptul stoic se limitează doar la obiectul desemnat ca atare. Mai aproape de modul cum înțelege Augustin conceptul de *res* pare aristotelicul πράγμα, caracterizat de Filozof în De inter-

pretatione, 16 a, ca „același pentru toți", având deci un caracter obiectiv și invariabil în raport cu particularismul uman.

38 Comentînd acest loc, STEINTHAL, I, 294, crede că Augustin se face vinovat de „eine doppelte Tautologie". În realitate, intenția rigorii sistematice și a preciziei terminologice se vădește cu prisosință și în acest pasaj. Sintetizînd afirmațiile anterioare, Augustin face efortul de a redefini termenii-cheie, în mod simultan, atît din perspectiva limbajului-obiect, cît și din cea a metalimbajului, utilizînd cu subtilitate distincția dintre accepția autoreferențială a termenilor *verbum* și *dictio* și funcția lor denominativă propriu-zisă. După ilustrarea prin exemple a distincțiilor terminologice emise anterior și întemeindu-se pe chiar această sesizare a caracterului complementar al dimensiunilor procesului de articulare lingvistică — mai întîi a realității prin intermediul „sunetelor articulate" și, în al doilea rînd, a limbajului prim, instituit ca referință pentru semnele metalimbajului —, Augustin ajunge la definirea exactă a dialecticii ca știință nu doar a legilor gîndirii autentice, ci și a celor ale comunicării corecte. Trebuie subliniat, de asemenea, că, în acest context epistemologic, Augustin „pare să fie primul gînditor care să fi avut conștiința distincției dintre limba-obiect și metalimbă" (SIMONE, 20).

39 Aeneis, I, 1: *Arma virumque cano...* — Trad. rom.: „Lupte vă cînt și pe-oșteanul...".

40 Vezi supra, nota 32.

41 Se pare că Augustin a fost primul care a introdus în domeniul dialecticii opoziția *disciplina* /

facultas, existentă deja în retorică, după cum o atestă el însuşi în propoziţia următoare, cînd trimite la Cicero. În afară de Cicero, opoziţia dintre teorie şi practica retorică o regăsim tematizată şi de Tacitus, Dialogus de oratoribus, XXXIII: *Neque enim solum arte et scientia sed longe magis facultate et usu eloquentiam contineri.* — „Căci nu numai în artă şi în ştiinţă, ci mai ales în uşurinţa de a vorbi şi în experienţă stă puterea elocvenţei" (trad. rom., p. 90). Fiindcă nu dezvoltă nicăieri în cursul opusculului său ideea enunţată a opoziţiei între *disciplina dialecticae* şi *facultas dialecticae*, trebuie să presupunem că Augustin considera că ştiinţa dialecticii, văzută ca un construct teoretic, nu trebuie identificată cu disputa dialectică în sine, care este o aplicare a principiilor teoretice. Distincţia dintre teoria dialecticii şi practica dialogică trebuie să fi devenit clară în gîndirea scolastică, de vreme ce Toma de Aquino găseşte că există o *dialectica docens* şi o *dialectica utens* (vezi EISLER, 269).

42 Conceptul *vis verbi* 'forţa cuvîntului' este o noutate în sfera abordării strict lingvistice a limbajului, fără să fie însă o inovaţie a lui Augustin. În De sophisticis elenchis, I, 165 a, Aristotel se referă la ἡ τῶν ὀνομάτων δύναμις 'puterea (de semnificare) a numelor' şi la funcţia sa în practica dialectică: Οἱ τῶν ὀνομάτων τῆς δυνάμεως ἄπειροι παραλογίζονται, καὶ αὐτοὶ διαλεγόμενοι, καὶ ἄλλων ἀκούοντες· — „Cei ce nu cunosc puterea (de semnificare) a numelor fac paralogisme fie discutînd ei înşişi, fie ascultînd pe alţii" (trad. rom. IV, 270).

Repartiția studiului cuvîntului în capitole despre *origo*, *declinatio* și *ordinatio* este comparabilă cu planul tripartit al lucrării lui Varro despre limba latină, formulat de autor astfel: *Omnis operis de lingua latina tris feci partis, primo quemadmodum vocabula imposita essent rebus, secundo quemadmodum ea in casus declinaretur, tertio quemadmodum coniungeretur.* — „Am împărțit întreaga lucrare despre limba latină în trei părți: mai întîi în ce fel cuvintele sînt instituite pentru lucruri, în al doilea rînd cum se declină ele potrivit cazurilor, și în al treilea rînd în ce mod se îmbină între ele“ (De lingua latina, VII, 110). Se poate recunoaște aici planul oricărei gramatici clasice: etimologia, studiul formelor și sintaxa.

43 Preluîndu-l pe CRECELIUS, JACKSON, A. pune în relație această „vocatio auctoritatis“ cu următorul loc din Cicero, De natura deorum III, 24, 63: *Magnam molestiam suscepit et minime necessariam primus Zeno [...] vocabulorum cur quidque ita appellatum sit causas explicare.* — „Zenon cel dintîi [...] și-a asumat marea și foarte puțin necesara trudă de a lămuri cauzele pentru care fiecare cuvînt este stabilit în modul respectiv.“

44 Deși etimologia este considerată o operație „prea indiscretă“ și „foarte puțin necesară“ (9, 1), partea dedicată disocierilor practice referitoare la *origines verborum* ocupă în economia opusculului un spațiu consistent. În preocupările lingvistice ale stoicilor, etimologia ocupa un loc foarte important, de n-ar fi să citățm decît indicația (SVF, II, 16) că Chrysippos a scris două lucrări speciale dedicate acestui subiect. După SCHMIDT, S. G.,

28, etimologia era, în teoria stoică, subordonată teoriei definiţiilor. Dacă în fragmentele rămase de la stoicii greci sînt doar puţine referiri exprese la etimologie, în literatura latină trimiterile abundă. Specificaţia *unde* 'de unde' din definiţia lui Augustin (9, 1) o regăsim la Cicero, De officiis, I, 7, 23, într-un context în care stoicii sînt comentaţi ca etimologişti: *Studiose exquirunt unde verba sint ducta.* — „Cercetează cu pasiune de unde vin cuvintele" (trad. rom. p. 234). La Varro, De lingua latina, V, 2, definiţia etimologiei este mai nuanţată, alături de *unde* 'de unde' apărînd şi criteriul *cur* 'de ce': *Illam partem ubi cur et unde sint verba scrutantur, Graeci vocant* ἐτυμολογίαν. — „Acea secţiune în cadrul căreia cercetează de ce şi de unde se nasc cuvintele grecii o numesc etimologie." Cealaltă expresie utilizată de Augustin pentru a desemna cercetarea etimologică, *originem explicare* (9, 1; 9, 15), se regăseşte şi ea la predecesori: *Verborum etiam explicatio [...] id est qua de causa quaeque essent ita nominata [...]* ἐτυμολογίαν *appellabant.* — „Explicarea cuvintelor [...] adică din ce cauză anumite lucruri sînt astfel numite, o denumesc etimologie" (Cicero, Academica, I, 32); *Etimologia [...] verborum originem inquirit.* — „Etimologia [...] cercetează originea cuvintelor" (Quintilian, Institutio oratoria, I, 6, 28, trad. rom. I, p. 78).

Interesant este de observat că, deşi în continuarea cap. VI (9, 15—12, 10) Augustin desfăşoară o adevărată sistematică a posibilităţilor de explicare etimologică, la începutul discuţiei el opune cercetării etimologice două argumente principale (9, 1—9, 15): 1. *ineptum esset aggredi, quod persequi*

profecto infinitum est — „ar fi fără rost să abordăm [o astfel de activitate], căci n-am mai termina niciodată şi 2. *ut somniorum interpretatio, ita verborum origo pro cuiusque ingenio praeiudicatur* — „se petrece aici ceva asemănător cu interpretarea viselor: fiecare susţine o etimologie a cuvintelor potrivit propriei sale imaginaţii". Primul argument contrazice credinţa stoicilor că este posibilă o explicare etimologică exhaustivă; deducerea etimologică nu s-ar mai termina niciodată, întrucît fiecare cuvînt se explică prin alte cuvinte, care, la rîndul lor, au nevoie de alte explicaţii. În afară de aceasta, cum afirmă însuşi Augustin, din nou împotriva stoicilor, „sînt nenumărate cuvinte cărora nu li se poate găsi o explicaţie" (11, 10). PÉPIN, 116, compară poziţia lui Augustin în această privinţă cu părerea lui Varro, De lingua latina, VII, 2: *Ut in soluta oratione sic in poematis verba non omnia quae haberent ἔτυμα possunt dici.* — „Ca şi în vorbirea neîngrijită, tot aşa şi în poezie nu pot fi folosite doar cuvinte care au un etimon" Al doilea argument invocat de Augustin împotriva eficienţei etimologiei, compararea cu interpretarea viselor *(somniorum interpretatio)* este inspirat probabil de Cicero, care, în termeni asemănători, în De divinatione, II, 70, 144, îi critică pe stoici pentru subiectivismul şi arbitrarietatea cu care interpretau visele: *Quid? Ipsorum interpretum coniecturae nonne magis ingenia declarant eorum quam vim consensumque naturae?* — „Cum? Oare presupunerile aceloraşi interpreţi nu dovedesc mai degrabă imaginaţia lor decît forţa şi consensul naturii?"

Faptul că, în ciuda acestor contraargumente, Augustin include totuşi etimologia în dialectica sa se explică prin caracterul pronunţat semiologic al investigaţiei pe care o face. Poziţia teoretică a lui Augustin este şi în acest punct originală, căci pentru el etimologia are atributele unei semantici lexicale „care pune în relaţie aspectul sonor al cuvîntului cu obiectul desemnat şi, deopotrivă, relaţionează cuvintele între ele“ (RUEF, 119).

45 Georgica, III, 223.

46 Apropierea lui *verbum* de verbul *verberare* 'a izbi', este reluată de Augustin şi în De Magistro, V, 12 (încă un argument în sprijinul paternităţii lui Augustin asupra opusculului): *Verba scilicet a verberando, nomina vero a noscendo, ut illud primum ab auribus, hoc autem secundum ab animo vocari meruerit.* — „*Verba* 'cuvintele' îşi iau numele de la *verberare* 'a izbi', iar *nomina* 'numele' şi le iau de la *noscere*' a cunoaşte', de vreme ce primele au dobîndit această denumire de la impresia produsă asupra urechilor, iar celelalte de la impresia produsă asupra spiritului.“ COLLART, 291, taxează această explicaţie etimologică drept „doctrine de fantaisie“, considerînd-o un ecou al teoriei stoice despre sunet, definit ca „aer izbit“ (ἀὴρ πεπληγμένος). După ERNOUT—MEILLET, s.v., *verbum*, termen latin comun, este de origine indoeuropeană, avînd, pe baza rădăcinii i-e. **ŭer-dh*, extindere de la rad. i-e. **ŭer*, **ŭerēi* 'a vorbi' (WALDE—HOFMANN, s.v. *verbum*), corespondente în gotică, vechea prusiană şi lituaniană. Verbul *verberare* 'a izbi' este un derivat pe teren latin din *verbera*, *-um* 'vergi' (substantiv defectiv de singular), la

rîndul lui termen vechi, indoeuropean, cu corespondente în baltică și slavă (vezi ERNOUT—MEILLET, s.v. *verbera*, WALDE—HOFMANN, s.v. *verbena*).

47 În notele la ediția sa, CRECELIUS identifică locul acestei trimiteri într-o referire a lui Festus (sec. II) la lucrarea pierdută De gloria a lui Cicero: *Oppidorum originem refert Cicero lib. I de gloria, eamque appellationem usurpatione appellatam esse existimat, quod opem darent, adiciens „ut [...] imitetur ineptias Stoicorum“*. — „La originea cuvîntului *oppidum* 'cetate, întăritură' se referă Cicero, cartea I din De gloria și socotește că este o denumire realizată prin abuz de la *opem dare* 'a înălța un edificiu, o întăritură', adăugînd « ca să imit inepțiile stoicilor ».“

48 Exemplele invocate de Augustin pentru a ilustra acordul perfect între sonoritatea cuvîntului și semnificația sa sînt, toate, derivate de la verbe cu origine onomatopeică: *tinnitus* < vb. *tinnio* 'a șuiera'; *hinnitus* < vb. *hinnio* 'a necheza'; *balatus* < vb. *balo* 'a behăi'; *clangor*, un derivat poetic, din epoca imperială, de la vb. *clango* 'a striga'; *stridor* < vb. *strido* 'a scrîșni' (vezi ERNOUT—MEILLET, s.v. *tinnio*, *hinnio*, *balo*, *clango*, *strido*). În calitate de verb onomatopeic, *strido* 'a scrîșni' este citat și de Charisius (GLK, I, 274, 24) și Diomedes (GLK, 322, 18).

49 În original: *res cum sono verbi aliqua similitudine concinat*. Asemenea stoicilor, Augustin concepe cercetarea etimologică ca pe un regres din cuvînt în cuvînt, pînă la „cuvinte prime“ care se explică prin ele însele, adică printr-un acord între

semnificație și valorile expresiv-psihologice ale sunetelor. Cuvintele de origine onomatopeică cu care Augustin își ilustrează teoria ar constitui elementele-cheie pentru explicarea altor cuvinte, numite de el *cunabula verborum* 'leagăne ale cuvintelor' (10, 5), *stirpes* 'rădăcini' sau *sementes* 'semințe' (11, 10). Conceptul augustinian *cunabula verborum* a fost comparat cu expresia *primigenia verba* 'cuvinte originare', care, în explicațiile etimologice ale lui Varro, apar ca „formații expresive [...] al căror radical a fost conceput potrivit principiilor expresivității sunetelor, altfel spus, cuvinte care, fără să fie onomatopee, exprimă totuși prin chiar sonoritatea lor dulceața sau asprimea, mișcarea sau oprirea, încetineala sau rapiditatea" (COLLART, 285). PÉPIN, 118, pune în relație noțiunea augustiniană *cunabulum verborum* și cu alte expresii varroniene, precum *principia verborum* sau *impositicia nomina*, iar SCHRÖTER, 784, apropie acest concept de ciceronianul *nativa verba*, definite de Cicero în Partitiones oratoriae, V, 16, prin opoziție cu *reperta verba* 'cuvintele inventate': *Nativa ea quae significata sunt sensu; reperta, quae ex eis facta sunt et novata aut similitudine, aut imitatione, aut inflexione, aut adiunctione verborum.* — „Naturale sînt acelea care și-au căpătat semnificația printr-un simț; inventate sînt acelea care sînt făurite și create din primele, prin asemănarea, imitarea, flexiunea sau compunerea cuvintelor."

S-a observat cu justețe (RUEF, 123) că ceea ce uimește la Augustin, atît de atent la nuanțe, este absența oricărei raportări la celebra controversă φύσις — θέσις, des invocată și discutată în Antichitate. Se știe că stoicii susțineau că semnificația

cuvintelor este dobîndită prin natură (φύσει) pe cînd Aristotel, dimpotrivă, era adeptul ipotezei convenționaliste (θέσει). Această ignorare este determinată probabil de poziția pronunțat tehnicistă a lui Augustin, interesat aici nu de originea limbajului ca atare, ci de raporturile dintre cuvinte ca semne și obiectele desemnate. O notabilă diferență de concepție față de înaintași poate fi remarcată și din perspectiva psihologică: în timp ce Platon, de pildă, vorbește în Cratylos, 424 b, de μίμησις, de o imitare a particularităților obiectelor desemnate cu ajutorul caracteristicilor expresive ale sunetelor (vezi infra, nota 72), Augustin se referă aici doar la un fel de izomorfism între realități și latura sonoră a semnelor verbale *(similitudo)*. Utilizat aici cu o accepție restrictivă, pur tehnică, termenul *similitudo* va acoperi ulterior un concept mult mai complex, cu adînci implicații gnoseologice. De pildă, în Confessiones, X, 8, 14, într-un context în care întreprinde o analiză a memoriei ca funcție a spiritului *(animus)*, în scopul de a descoperi natura și originea cunoașterii, Augustin utilizează conceptul de *similitudines rerum*, raportat de GODEL, S. R., 263, la „activitatea spontană a spiritului, care utilizează datele cunoașterii pentru a elabora previziuni, proiecte, pentru a concepe speranțe". *Similitudines rerum* sînt aici analogiile, cazurile anterioare asemănătoare unor experiențe curente, utilizate de spiritul uman în scopul autoedificării sale prin cunoaștere.

50 O clasificare bipartită a cuvintelor după criteriul „blînd"/„aspru", surprinzător de apropiată de disocierea lui Augustin, o găsim la Demetrios, De elocutione, 176, unde ὄνομα λεῖον

'nume lin' şi ὄνομα τραχύ 'nume aspru' sînt aşezate de retorician în opoziţie: Παρὰ δὲ τοῖς μουσικοῖς λέγεται τι ὄνομα λεῖον, καὶ ἕτερον τὸ τραχύ, καὶ ἄλλο εὐπαγές καὶ ἄλλ' ὀγκηρόν· λεῖον μὲν οὖν ἔστιν ὄνομα τὸ διὰ φωνηέντων ἢ πάντων ἢ διὰ πλειόνων, οἷον Αἴας, τραχὺ δὲ ἶον βέβρωκεν· — „Muzicanţii spun despre un cuvînt că e «lin», despre altul că e «aspru», «bine alcătuit» sau «emfatic». E «lin» cuvîntul care constă din vocale sau mai mult din vocale, cum e Αἴας; βέβρωκεν 'a devorat' însă e «aspru» (trad. rom., p. 131).

51 Pentru o discuţie mai amplă despre diferitele poziţii exprimate în tradiţia retorică latină în legătură cu cuvintele considerate ca avînd origine onomatopeică, vezi BARWICK, Q., 76 şi urm.

52 Cf. supra, nota 49.

53 În această propoziţie, Augustin îşi circumscrie cu multă exactitate poziţia sa faţă de „cuvintele prime" (vezi supra, nota 49). Intră în categoria *cunabula verborum* cuvintele care manifestă o concordanţă între senzaţiile produse de lucruri *(sensus rerum)* şi senzaţiile care apar la receptarea laturii sonore a cuvintelor *(sensus sonorum)*. Deşi în mod expres sînt amintite doar simţul tactil *(similitudo tactus*, 10, 1*)*, cel al auzului *(similitudo soni*, 10, 5*)* şi cel al gustului (opoziţia semantică *suavis/asper* este ilustrată prin cuvîntul *mel* 'miere'), este evident că Augustin avea în vedere toate simţurile cînd invocă drept exemple noţiuni abstracte precum *asperitas* 'asprimea' şi *voluptas* 'voluptatea', despre care nu se poate preciza prin intermediul cărui simţ se realizează concordanţa *imilitudo soni — similitudo rei.*

54 Expresia *licentia nominandi* 'libertatea de a stabili nume', implicînd arbitrariul, pare să contrazică opinia comună, care vede în stoici adepți necondiționați ai ipotezei φύσει în teoria originii limbajului. Augustin avea însă, desigur, cunoștință de părerea stoicilor că oamenii înțelepți dețin o anumită libertate de a denumi lucruri noi, folosind însă cuvinte anterioare, a căror origine se explică însă „prin natură" (vezi FREDE, P., 69).

55 Augustin enunță acum un al doilea principiu etimologic, *similitudo inter se rerum* 'asemănarea lucrurilor între ele', pe care îl exemplifică prin perechea lexicală *crus* 'picior' *crux* 'cruce'. În vreme ce *crux* 'cruce', care face parte din categoria *cunabula verborum*, a apărut potrivit principiului *similitudo rerum et sonorum*, între duritatea instrumentului de tortură și „asprimea" consoanelor din cuvînt existînd o corespondență, *crus* 'picior' a „derivat" din *crux* prin „asemănarea" între obiectele desemnate însele. Explicația diferenței fonetice dintre *crux* și *crus* nu o dă autorul, considerînd-o probabil un caz de *corruptio vocum* (12, 10), fenomen pe care renunță să-l mai trateze (vezi infra, nota 80).

În termenii teoriei tropilor, cuvintele create prin „asemănarea între lucruri" sînt metafore și metalepse (vezi BARWICK, P., 91, unde se fac și ample corelații cu alte scrieri antice, anterioare sau posterioare lui Augustin).

56 Desemnînd inițial diferite instrumente de tortură și apoi, prin restrîngere, „crucea" (subst. *crux,-cis)* este, după ERNOUT—MEILLET, s.v., un termen de civilizație, împrumutat în latină dintr-o limbă mediteraneană, probabil feniciană.

Pe de altă parte, *crus,-ūris*, subst. neutru, folosit mai ales la forma de plural *crura* (de unde s-a constituit în latina tîrzie femininul *crura,-ae*, atestat în *Mulomedicina Chironis* și în *Itala*), cu sensul generic 'gambă (la om sau la animale)'; p. ext. 'picior', nu este nici el „numele indoeuropean al piciorului" ERNOUT—MEILLET, s.v. *crus*). Analizînd critic ipotezele de explicare prin indoeuropeană a lui *crux*, WALDE—HOFMANN, s.v., le resping pe toate, cum fac de altfel și cu explicarea prin feniciană, arătînd că, dacă pedeapsa crucificării poate fi punică, originea cuvîntului *crux*, însă, nu.

57 Al treilea principiu etimologic propus, după *similitudo rerum et sonorum* și *similitudo inter se rerum*, este principiul *vicinitas* 'vecinătate', ilustrat prin subst. *piscina* 'bazin (de scăldat)', care este făcut să „derive" de la *piscis* 'pește', datorită „vecinătății" dintre cele două noțiuni. Augustin este conștient de labilitatea propriilor principii etimologice, atunci cînd afirmă că nici cel care ar susține că *piscina* vine de la *piscis* prin *similitudo rerum*, datorită asemănării între pești și oamenii care înoată, nu ar putea fi contrazis. Criteriul distinctiv în aplicarea celor două principii pare să fie de ordin cantitativ: „asemănarea" dintre lucruri implică o apropiere (semantică și metaforică) între termenii puși în relație mai mare decît „vecinătatea". Acest fapt este pus în evidență și de verbele folosite pentru a exprima procesul de „derivare": pentru *similitudo rerum* sînt folosite verbele *transferre* 'a transpune' și *ducere* 'a produce', în timp ce pentru *vicinitas* se utilizează verbele *usurpare* 'a uzurpa' și *adripere* 'a scoate'.

58 Exemplul *parvus—minutus* folosit de Augustin pentru ilustrarea principiului *abusio* 'abuz' își are originea în teoria retorică a tropilor; îl regăsim la Cicero, O r a t o r , XXVII, 94: *Aristoteles autem translationi [...] subiungit et abusionem, quam* κατάχρησιν *vocat, ut cum minutum dicimus animum pro parvo; et abutimur verbis propinquis, si opus est vel quod delectat vel quod decet.* — „Aristotel subordonează transferului și abuzul, pe care-l numește κατάχρησις, ca atunci cînd spunem *minutus animus* 'suflet micșorat', în loc de *parvus animus* 'suflet mic'; și astfel abuzăm de cuvinte apropiate, dacă este nevoie fie de ceva care să placă, fie de ceva care să se cuvină."

Augustin mai folosește conceptul de *abusio* și mai departe (11, 5), exemplificîndu-l prin utilizarea metonimică a subst. *hordeum* 'orz', care ajunge să desemneze grîne. Între cele două aplicații ale conceptului *abusio* nu poate fi stabilită nici o relație de contiguitate: în vreme ce primul exemplu este un caz de selecție stilistică determinată contextual, cel de-al doilea este un trop. RUEF, 130, este de părere că prin *abusio* ar trebui înțeles aici „utilizare improprie" (fremde Verwendung), care este principiul general al transferului lexical atît în etimologia, cît și în retorica antică. După BARWICK, P., 96, noțiunea *abusio* (gr. κατάχρησις) constituia la stoici o denumire generică pentru toate tipurile de tropi creați spre a denumi realități pentru care nu există „cuvinte instituite"; această accepție o găsim exprimată la Quintilian I n s t i t u t i o o r a t o r i a, VIII, 6, 34: [...] κατάχρησις, *quam recte dicimus abusionem non habentibus nomen suum accomodat quod in proximo est.* — " [...]

κατάχρησις (catahreza), pe drept denumită *abuzio*. Prin acest trop se dă unei idei care nu are termen propriu un termen apropiat " (trad. rom., II, p. 366). Augustin, a cărui concepție rămîne, în linii generale, stoică, preia și aici, cel mai probabil, prin Cicero, orator pe care-l cunoaște foarte bine și pe care-l citează adesea (vezi HAGENDAHL, passim), elemente din tradiția retorică aristotelică.

59 Sensul primar al subst. *piscina* era acela de 'iaz cu pești, heleșteu' (vezi QUICHERAT, s.v.), sensul 'bazin (pentru scăldat)' fiind un sens secundar, derivat. La sensul primar al cuvîntului se referă Aulus Gellius, Noctes Atticae, II, 20, 7: „Lacurile sau eleșteele care sînt îngrădite pentru a se opri peștele s-au numit cu numele lor propriu *piscinae*" (trad. rom., p. 73).

Etimologia lui Augustin este, în acest caz, corectă, *piscina* fiind un derivat normal de la *piscis* 'pește' (cf. ERNOUT—MEILLET și WALDE—HOFMANN s.v. *piscis*).

60 Al patrulea principiu etimologic acceptat de Augustin în sistemul său și numit de el *contrarium* 'opoziție' reprezintă cazul extrem al posibilităților de formare a cuvintelor, la care se ajunge prin gradație *(hinc facta est progressio)*. Ca și principiile anterioare, și acesta prezintă contaminări cu teoria tropilor. După BARWICK, P., 91, principiul etimologic *contrarium* trebuie pus în relație cu tropul ἀντίφρασις, definit de gramaticii latini tot prin ideea de opoziție: *Antiphrasis est dictio ex contrario significans.* — „Antifraza este o expresie care semnifică prin opoziție" (Charisius, în GLK, I, 276, 13); *Antiphrasis est unius verbi ironia.* — „Anti-

fraza este folosirea ironică a unui cuvînt" (Donatus, în GLK, IV, 402, 3). Ceea ce este interesant de observat, remarcă RUEF, 132, este faptul că aceleaşi exemple (*bellum* 'frumos' / *bellum* 'război', *foedus* 'dezgustător' / *foedus* 'tratat', *lucere* 'a străluci' / *lucus* 'dumbravă') sînt utilizate de gramatici pentru ilustrarea unui trop (Charisius, Donatus), iar de Augustin a unei etimologii — *origo verbi.* Întrucît implică şi schimbarea valorii gramaticale, aceste exemple sînt incorect alese pentru a ilustra un trop.

61 Apropierea făcută de Augustin între *lucus,-i* 'dumbravă consacrată unei divinităţi' şi *luceo* 'a străluci' este îndreptăţită. Atît ERNOUT—MEILLET, s.v., cît şi WALDE—HOFMANN, s.v., indică apartenenţa termenului în cauză la marea grupă a cuvintelor care, în limbile indoeuropene, desemnează lumina. Iniţial, subst. *lucus* trebuie să fi desemnat spaţiul liber şi luminos, considerat o incintă sacră, în opoziţie cu ceea ce era acoperit cu pădure şi, deci, întunecos.

62 Originea subst. *bellum*, formă mai nouă a arhaicului *duellum* (două silabe), atestat la scriitorii arhaici, este necunoscută (vezi ERNOUT—MEILLET, s.v. şi WALDE—HOFMANN, s.v.); explicaţia lui Augustin este inacceptabilă.

63 Pentru a explica subst. *foedus* 'tratat', Augustin recurge atît la principiul etimologic *contrarium*, cît şi la principiul *vicinitas*, aplicate la două ipoteze explicative care circulau la predecesorii săi. Deşi nu în mod explicit, el pare să prefere explicaţia prin *vicinitas*, de vreme ce în fraza imediat următoare acelaşi exemplu ilustrează modalitatea *per efficientia*

'prin puterea de a produce un efect' a acestui principiu. Explicaţia lui Augustin — *a foeditate porci [...] foedus efficitur* — rămîne neclară, deşi apropierea *foedus* 'dezgustător' — *foedus* 'tratat', în cadrul riturilor de jertfă care însoţeau încheierea unui tratat, este justă. Întemeindu-se pe disocieri din comentatori antici şi medievali precum Festus (sec. III—IV), Servius (sec. V) şi Isidor din Sevilla (sec. VI—VII), RUEF, 133—134, arată că trimiterea nu trebuie făcută la *foeditas porci* 'urîţenia porcului', ci la modul oribil şi îngrozitor *(foede)* al procedurii rituale, care implica mutilarea animalului cu ajutorul unor instrumente rudimentare din piatră. WALDE—HOFMANN, s.v. *fido*, consideră însă că subst. *foedus* trebuie să fi desemnat iniţial un act angajînd credinţa (cf. şi ERNOUT—MEILLET, s.v. *foedus*)

64 Subdiviziunile etimologizării prin *vicinitas* indică limpede contaminarea masivă cu teoria retorică a tropilor; principalele subdiviziuni ale „vecinătăţii" sînt enumerate de Augustin sub formă de perechi corelate:

1. *per efficientiam | per effectum;*
2. *per id quo continetur | per id quod continetur*
3. *a parte totum | a toto pars.*

Se pot recunoaşte cu uşurinţă aici figurile retorice sinecdoca, metonimia şi antonomasia (BARWICK, P. 91), *vicinitas* acoperind relaţiile între: 1. cauză/. efect, 2. conţinător / conţinut şi 3. întreg / parte.

65 În realitate, între *puteus* 'fîntînă' şi *potatio* 'băutură' nu există nici o legătură etimologică. În timp ce *puteus* are, probabil, o origine etruscă

(vezi ERNOUT—MEILLET, s.v.), *potatio* este un derivat normal, pe terenul limbii latine, de la verbul *pōto,-āre* 'a bea', de origine indoeuropeană (vezi ERNOUT—MEILLET, s.v. *pōto*).

66 După ERNOUT—MEILLET, s.v., subst. *urbs* 'oraş' este în mod sigur un împrumut dintr-o limbă neindoeuropeană, iar *orbs* 'cerc' este o formă de nominativ mai recentă a subst. *orbis*, a cărui etimologie rămîne şi ea obscură.

67 Aeneis, V, 755: *Interea Aeneas urbem designat aratro* — Trad. rom.: „Însă-ntr-aceea cu plugul Aeneas le-mprejmuie-oraşul."

68 Cf. supra, nota 58. O altă explicaţie antică, asemănătoare ca procedeu cu cea a lui Augustin, îi aparţine lui Festus, care, într-o glosă citată de ERNOUT—MEILLET, s.v., afirmă că numele *horreum*, pronunţat de cei vechi *farreum*, vine de la subst. *far*, *farris* 'făină' *(horreum antiqui farreum dicebant a farre)*. Nici una din aceste explicaţii nu este confirmată de cercetările etimologice moderne. La ERNOUT—MEILLET, s.v., *horreum* 'grînar' rămîne fără etimologie, ca şi la WALDE—HOFMANN, s.v., unde se resping argumentat toate încercările de explicare prin indoeuropeană. Modificarea fonetică propusă de Augustin nu are nici o bază reală. Cît priveşte pe *hordeum* 'orz', cuvîntul este incontestabil de origine indoeuropeană (vezi ERNOUT—MEILLET, s.v. şi WALDE—HOFMANN, s.v.). O apropiere etimologică între *horreum* 'grînar' şi *hordeum* 'orz', dar în sens invers indicaţiei lui Augustin, propusese Loewenthal; amintind-o, WALDE—HOFMANN, s.v. *hordeum*, o taxează de „phantastisch" (fantezistă).

69 Exemplul dat pentru ilustrarea diviziunii *a parte totum* este, evident, o sinecdocă, fenomen semantic foarte frecvent în lexicul oricărei limbi.

70 Exemplul *capillus* 'păr (al capului sau bărbii)' < *capitis pilus* 'părul capului' este inadecvat pentru tipul de transfer semantic *a toto pars* pe care autorul vrea să-l ilustreze, întrucît aici este vorba despre o compunere lexicală (gr. σύνθεσις), modalitate de formare a cuvintelor bine cunoscută stoicilor (BARWICK, P., 30), dar pe care Augustin se pare că nu o cunoaşte, de vreme ce nu o aminteşte nicăieri (observaţia aparţine lui MULLER, 58). După cum sugerează SCHRÖTER, 790—791, compusul *capillus* este încadrat sub principiul etimologic *vicinitas*, ţinîndu-se seama de conţinutul său semantic central şi de relaţia metonimică între „părul capului" ca întreg şi „plete" ca parte din acest întreg.

Cercetările etimologice moderne tind să confirme intuiţia lui Augustin. Subst. *capillus* a fost utilizat mai ales la nivel popular, poeţii preferînd sinonimele *coma* şi *crinis*. Deşi remarcă apropierea de *caput*, ERNOUT—MEILLET, s.v., consideră totuşi că nu putem explica precis nici forma, nici sensul subst. *capillus*, care desemnează deopotrivă şi 'părul capului' şi 'părul bărbii' Este citat totuşi J. Bloch, care propune un proces de compunere **capo* + *pilus*, la fel ca Augustin. Singura explicaţie a consoanei duble ll din *capillus* ar consta din geminarea expresivă într-un cuvînt de tip popular.

Considerînd-o etimologie populară, WALDE—HOFMANN, s.v. *capillus*, socotesc nesigură apropierea de *caput*, pe considerentul dificultăţilor

fonetice şi al greutăţii de a explica genul masculin al compusului, deşi sensul său diminutival şi frecvenţa utilizării singularului colectiv sînt puternice argumente în sprijinul acestei explicaţii.

71 În acest pasaj, sînt enumerate recapitulativ cele patru principii etimologice discutate pe larg anterior: *Quidquid aliud annumerari potest, aut similitudine rerum et sonorum, aut similitudine rerum ipsarum, aut vicinitate, aut contrario, contineri videbis originem verbi.* Este exprimată implicit, din nou, părerea lui Augustin conform căreia explicarea „originii" cuvintelor se înscrie pe o scară progresivă, de la izomorfismul între forma sonoră a cuvîntului şi caracteristicile obiectului desemnat *(similitudo rerum et sonorum)*, pînă la opoziţia dintre obiectele desemnate de cuvintele aflate în raport etimologic. În urma unor minuţioase şi aproape exhaustive analize comparative, BARWICK, P., 61, ajunge la convingerea că, pentru cunoaşterea concepţiei etimologice a stoicilor, cap. VI din De dialectica „este de o importanţă fundamentală". BARWICK îşi argumentează aprecierea şi pe trimiterea expresă *stoici autumant* din 9, 15. Fapt este că în fragmentele rămase de la stoici, antologate în SVF şi în atribuirile lui DIOGENES LAERTIOS, disocieri etimologice propriu-zise lipsesc; în schimb, stoicii au fost recunoscuţi încă din Antichitate drept creatori ai teoriei tropilor. Numeroasele contaminări cu teoria retorico-gramaticală a tropilor, evidenţiate în notele anterioare, ar îndreptăţi ipoteza că Augustin a împrumutat o parte din principiile sale etimologice din teoria stoică a tropilor. Raportul exact dintre cele două discipline se lămureşte corect prin

judicioasa observaţie a lui RUEF, 135, care arată că principiile *similitudo*, *vicinitas* şi *contrarium* sînt preluate, atît de etimologie, cît şi de teoria tropilor, din teoria stoică a cunoaşterii. Într-un fragment din DIOGENES LAERTIOS, VII, 52, aparţinînd, după EGLI, 26, lui Diocles, Poseidonios sau Diogenes din Babilon, se găsesc enumerate posibilităţile de obţinere a noţiunilor generale (τὰ νοουμένα): Τῶν γὰρ νοουμένων τὰ μὲν κατὰ περίπτωσιν ἐνοήθη, τὰ δὲ καθ' ὁμοιότητα,τὰ δὲ κατ' ἀναλογίαν, τὰ δὲ κατὰ μετάθεσιν, τὰ δὲ κατὰ σύνθεσιν, τὰ δὲ κατ' ἐναντίωσιν· — „Într-adevăr, noţiunile generale sînt cîştigate pe următoarele căi: unele prin contact direct, altele prin asemănare, altele prin analogie, altele prin transpoziţie, altele prin compunere şi, în fine, altele prin opoziţie" (trad. rom., p. 344).

O parte din căile de percepere a realului postulate aici de stoici pot fi puse în relaţie cu principiile etimologice augustiniene, după cum urmează: 1. ὁμοιότης — *similitudo rerum et sonorum*, 'asemănarea lucrurilor şi a sunetelor'; 2. ἀναλογία — *similitudo ipsarum rerum* 'asemănarea lucrurilor între ele'; 3. ἐναντίωσις — *contrarium* 'opoziţia'. Inconvenientul principal în acceptarea ipotezei unei preluări directe din doctrina stoicilor constă în lipsa de suprapunere perfectă: pe de o parte, augustinianul *vicinitas* nu are corespondent la stoici, iar, pe de altă parte, conceptele stoice περίπτωσις, 'contact direct', μετάθεσις, 'transpoziţie' şi σύνθεσις 'compunere' nu îşi găsesc loc în sistemul principiilor etimologice din De dialectica. De aceea, ne apare mai potrivită apropierea pe care K. SCHMIDT, 249, o face între

principiile etimologice augustiniene şi principiile gnoseologice enunţate de Aristotel, De memoria, 451 b, în cadrul teoriei „reminiscenţei" (ἀνάμνησις): Διὸ καὶ τὸ ἐφεξῆς θηρεύομεν νοήσαντες [...] ἀφ' ὁμοίου ἢ ἐναντίου ἢ τοῦ σύνεγγυς· — „Aşadar, cînd gîndim, percepem ceea ce este succesiv [...] prin ceva asemănător, contrar sau învecinat." Corespondenţa între clasificarea lui Augustin şi cea aristotelică este perfectă: 1. ὅμοιον — *similitudo;* 2. ἐναντίον — *contrarium;* 3. σύνεγγυς — *vicinitas*, aşa încît aprecierea lui K. SCHMIDT că apropierea nu poate fi întîmplătoare ni se pare exactă.

Fundamentată aşadar pe principii gnoseologice şi nu logico-gramaticale (şi cu atît mai puţin istorice, în sensul modern al disciplinei), etimologia augustiniană are o relevanţă preponderent filozofică. Urmărind consecvent stabilirea „unei izomorfii între structura vocabularului şi structura obiectelor lumii" (RUEF, 136), concepţia augustiniană despre *origo verborum* converge şi ea spre nucleul semiologic al doctrinei sale: apariţia de noi semne verbale este dictată de necesităţile mereu diferite ale comunicării, care reclamă „denumirea" unor obiecte *(res)* care încă nu au fost numite. Incluse în procesul de „numire" a obiectelor realităţii, stabilirea unei corespondenţe între sunete şi realităţi *(similitudo rerum et sonorum)*, metaforizarea pe baza „asemănărilor între lucruri" *(similitudo ipsarum rerum)*, ca şi celelalte tipuri de exprimare figurată determinate de *vicinitas* şi de *contrarium*, sînt deopotrivă principii gnoseologice, retorice şi semiotice. Consecvenţa metateoretică a discursului augustinian ni se pare, de aceea, că infirmă judecata prea aspră

a lui LLOYD, 63, care atribuie etimologiei lui Augustin o „philosophical incoherence" (incoerență filozofică). De altfel, problematica specială a formării conceptelor, abordată la maturitate într-o perspectivă filozofică lărgită, va constitui obiectul atenției constante a lui Augustin, începînd cu De Magistro și pînă la marile tratate De Trinitate și De doctrina christiana (vezi GILSON, cap. V, *Cinquième degré: la connaissance rationnelle*, p. 87—137).

72 Atribuirea unor proprietăți expresiv-semantice sunetelor particulare este frecventă în scrierile stoicilor (vezi exemple la BARWICK, P., 29), dar o regăsim deja la Platon, Cratylos, 424 b, ca suport al teoriei despre vorbire ca imitație a naturii: Ἀλλὰ τὶς ἂν εἴη ὁ τρόπος τῆς διαιρέσεως ὅθεν ἄρχεται μιμεῖσθαι ὁ μιμούμενος; ἆρα οὐκ ἐπείπερ συλλαβαῖς τε καὶ γράμμασιν ἡ μίμησις τυγχάνει οὖσα τῆς οὐσίας ὀρθότατόν ἐστι διελέσθαι τὰ στοιχεῖα πρώτον, ὥσπερ οἱ ἐπιχειροῦντες τοῖς ῥυθμοῖς τῶν στοιχείων πρῶτον τὰς δυνάμεις διείλοντο, ἔπειτα τῶν συλλαβῶν, καὶ οὕτως ἤδη ἔρχονται ἐπὶ τοὺς ῥυθμοὺς σκεψόμενοι, πρότερον δ'οὔ; — „Dar care ar fi mijlocul de a deosebi de unde începe să imite cel care imită? De vreme ce prin silabe și litere se obține imitația naturii, nu este oare mai potrivit să deosebim în primul rînd elementele, întocmai celor care, îndeletnicindu-se cu ritmurile, deosebesc mai întîi virtuțile elementelor, apoi ale silabelor și abia apoi ajung să cerceteze ritmurile, iar mai înainte nu?" (trad. rom., p. 308). Platon dă în continuare (426 c și urm.) o întreagă listă a sunetelor grecești, împreună cu particularitățile lor expresive (δυνάμεις). Despre rapor-

turile între dialogul platonician Cratylos şi teoriile etimologice stoice vezi, în special, BARWICK, P. K., passim.

Aristotel, Retorica, III, 1404 a, subliniază facultăţile mimetice ale numelor, în raport cu vocea umană, ca factori activi ai semnificării obiectivelor: Τὰ γὰρ ὀνόματα μιμήματα ἐστίν, ὑπῆρξε δὲ καὶ ἡ φωνὴ πάντων μιμητικώτατον τῶν μορίων ἡμῖν· — „Căci numele sînt imitaţii, iar vocea este cea mai imitativă dintre facultăţile noastre". Observaţia că, la Aristotel, imitaţia „nu este o simplă reproducere a obiectului în toate părţile sale, ci e o liberă producere a acestuia din partea subiectului" (DI CESARE, 25) este valabilă şi pentru perspectiva augustiniană asupra „asemănării" între sunete şi realităţile desemnate.

73 Frecventele disocieri gramaticale presărate în opera sa (vezi şi De Magistro, passim, şi De doctrina christiana, passim) îi asigură lui Augustin un loc bine definit în tradiţia gramaticală latină, clasică şi medievală (cf. COLLART, 280 şi urm.).

Utilizate în paralel cu formele complete, normale, formele sincopate ale perfectului indicativ sînt preferate de poeţi din raţiuni eufonice sau prozodice. Istoric, formele de perfect indicativ sincopate se explică prin căderea lui *-v-* între două vocale identice, în cazuri precum *audii* < *audivi*. Extinderea acestui fenomen şi la alte verbe, precum cele citate de Augustin, se datorează unei „creaţii analogice" (ERNOUT, M. H., 329, 332).

74 Necunoscînd, asemenea tuturor contemporanilor săi, cerinţele elementare ale etimologiei ştiinţifice, care reclamă explicarea corelată a

formei (pe baza legilor schimbărilor fonetice) și a sensului (pe baza evoluțiilor semantice), Augustin face și aici apropieri arbitrare, cum este cea între *vincula* 'lanțuri' și *vimen* 'nuia'. doar pe baza notei semantice comune 'violență'. Totuși, în asocierile sale, există și o parte de adevăr: între subst. *vimen* 'nuia' și subst. *vitis* 'viță' există o anumită înrudire etimologică, întrucît *vimen* este un derivat cert de la verbul *vieo* 'a curba', care are, probabil, același radical indoeuropean cu *vitis* (vezi ERNOUT—MEILLET și WALDE—HOFMANN, s.v. *vieo* și *vitis*). De asemenea, și subst. *vinculum* 'lanț' este un derivat firesc de la *vincio* 'a lega' (vezi ERNOUT—MEILLET, s.v. *vincio*), invocat de Augustin, deși în mod inadecvat, pentru a-l explica pe *vitis* 'viță'.

75 E u n u c h u s, IV, 4, 21.

76 Toate explicațiile date în continuare de Augustin subst. *via* 'drum' sînt, din punctul nostru de vedere, absolut fanteziste și arbitrare. În realitate, *via* este un cuvînt de origine indoeuropeană certă, avînd corespondenți direcți în oscă și umbrică, limbi italice, și corespondenți mai laterali în gotică și lituaniană (vezi ERNOUT—MEILLET și WALDE—HOFMANN, s.v. *via*).

77 În realitate, *vietus,-a,-um* este adjectivul-participiu perfect al verbului *viesco* 'a se veșteji' (vezi QUICHERAT, s.v.).

78 Între *vis* 'putere' și *vincire* 'a lega' nu există, pe teren latinesc, o relație de înrudire directă, dar ambele cuvinte sînt de origine indoeuropeană (vezi ERNOUT—MEILLET, s.v., WALDE—HOFMANN, s.v.).

79 Exemplele date de Augustin în ultima parte a secţiunii despre *origo verborum* ilustrează în mod concluziv corelaţiile postulate, în cadrul procesului de semnificare lingvistică, între cele patru principii etimologice definite anterior (10, 1 şi urm.), subliniind, în mod special, caracterul regresiv al investigaţiei etimologice, din aproape în aproape, pînă la „cuvintele prime" *(cunabula verborum)*, caracterizate prin acordul între semnificaţie şi forma sonoră.

80 „Coruperea sunetelor" *(corruptio vocum)* este, după cum rezultă din acest pasaj, cauza principală a apariţiei de noi cuvinte, pe baza „cuvintelor prime". Renunţarea la tratarea acestui aspect („pentru că aceasta ne-ar lua prea mult timp şi ar fi mai puţin necesară" în comparaţie cu chestiunile teoretice care urmează), se explică prin pronunţatul caracter metateoretic al discursului augustinian.

Despre conţinutul acestui concept ne putem face o idee din lucrările altor gramaticieni antici. Varro, De lingua latina, V, 6, enumeră patru tipuri *(modi)* de fenomene care conduc la schimbări ale sunetelor *(mutationes litterarum)* şi, prin aceasta, la apariţia de noi cuvinte: *demtio* 'micşorare', *additio* 'adăugare', *traiectio* 'inversiune' *commutatio* 'schimbare'. Diviziunea cvadripartită persistă şi mai tîrziu, regăsindu-se la Donatus, (GLK, IV, 392, 8), care vorbeşte de *adiectio* 'adăugire', *detractio* 'scădere', *inmutatio* 'înlocuire' şi *transmutatio* 'schimbare (metateză)'. Schimbările fonetice erau incluse de gramaticii latini în sfera incorectitudinii; Varro, *loc. cit.* le atribuie utilizării neliterare a limbajului *(consuetudo communis)*, iar Donatus le consideră „barbarisme, adică *partes*

orationis vitiosae in communi sermone — „părți ale vorbirii greșite, în limbajul obișnuit" (GLK, IV, 392, 5).

81 Odată cu conceptul *vis verbi* 'puterea (de semnificare) a cuvîntului' (concept echivalat de WALD, F. L., 141, prin sintagma *forța de influență a cuvintelor)*, Augustin pătrunde în componenta pragmatică a doctrinei sale semiologice. Definit ca valoare a cuvîntului *(quantum valeat)*, manifestată în capacitatea de a-l impresiona pe auditor *(quantum movere audientem potest*, 12, 10*)*, conceptul este, probabil, de sorginte retorică; în retorică, prin *vis* se înțelege (de exemplu, la Quintilian, I n s t i t u t i o o r a t o r i a, XII, 10, 59 și urm., trad. rom., III, 402) măsura în care auditorul unui discurs redactat în *genus grande* este „mișcat". Legătura cu retorica apare și mai evidentă dacă adăugăm că, pentru a desemna capacitatea de impresionare a cuvintelor, atît Quintilian, cît și Augustin utilizează același termen, verbul *movere*. Nu ar fi exclusă însă nici posibilitatea ca noțiunea de 'forță a cuvintelor' să se fi conturat în concepția lui Augustin și prin contaminare directă cu forma conceptului δύναμις ὀνόματων 'forță a numelor', folosit de Platon în C r a t y l o s, 424 b, care îl preluase din retorica sofiștilor (vezi GENTINETTA, 97), numai că, la aceștia, δύναμις era folosit pentru a desemna particularitățile expresiv-simbolice ale sonorității cuvintelor (cf. supra, nota 72). O aplicare mai tîrzie a conceptului de „forță" (δύναμις) în domeniul limbajului o găsim la Plotin, E n n e a d e s, VI, 1, 5; expresia σημαντικὴ δύναμις, 'forță de semnificare' utilizată de filozoful neoplatonic este socotită de MARKUS,

65, drept prima atestare a considerării activității lingvistice ca fapt semiotic, întrucît Aristotel și stoicii avuseseră o perspectivă statică asupra semnelor. Mai greu de acceptat ni se pare susținerea lui SIMONE, 27, nota 31, după care noțiunea *vis verbi* ar corespunde cu ceea ce denumim astăzi „conotație", adică „ansamblul de semnificații adăugate, în virtutea experienței noastre personale de vorbitori, la semnificatul central al cuvîntului". Nu-i mai puțin adevărat însă că analiza semantică impusă de necesitatea definirii acestui concept constituie „unul dintre aspectele cele mai noi și mai singular moderne ale teoriei augustiniene a semnificatului" (SIMONE, 27).

Conceptul *vis verbi*, asociat noțiunii de *significatio*, îl regăsim în De doctrina christiana, III, 9, 13, unde Augustin discută situația ontologică a celui care cunoaște forța și semnificația cuvintelor *(vim et significationem intelligit)*. Asocierea între *vis* și *significatio* apare încă mai clară în De Magistro, X, 34, loc în care Augustin exprimă o constantă epistemologică a doctrinei sale, preeminența, în ordinea cunoașterii, a obiectelor desemnate față de semnele ca atare: *Per ea signa quae verba appellantur, nos nihil discere; potius enim, ut dixi, vim verbi, id est significationem quae latet in sono, re ipsa quae significatur cognita, discimus, quam illam tali significatione percipimus.* — „Prin acele semne pe care le numim cuvinte nu învățăm nimic; după cum am spus, aflăm ceva despre puterea cuvîntului — adică despre semnificația care se ascunde în spatele sunetului — cu ajutorul însuși al lucrului care este semnificat, mai degrabă decît că ne însușim o cunoștință despre

acel lucru prin intermediul unei asemenea semnificații." Pentru o analiză filozofică mai largă a conceptului *vis verbi* în gîndirea augustiniană, vezi SCHOBINGER, 71—76.

Dată fiind absoluta originalitate a acestui concept, coincidența între De Magistro și De doctrina christiana, pe de o parte, și De dialectica, pe de altă parte, oferă încă un puternic argument în sprijinul paternității lui Augustin asupra opusculului nostru.

82 Modalitățile de care dispune un semn verbal de a impresiona pe auditor sînt integrate de Augustin într-o schemă tripartită, reluată ulterior în cap. X (17, 15), la clasificarea tipurilor de echivocuri și ambiguități. Recapitulativ, aceste relații pot fi înfățișate astfel:

vis verbi

1. *movet secundum se* 'impresionează prin el însuși'

a) *ad solum sensum pertinet* 'ține numai de simțul [auzului]'

α) *natura* 'prin caracterul sunetelor'

β) *consuetudine* 'prin familiarizare'

b) *ad artem (pertinet)* '(ține de) regulile științei [gramaticale]'

c) *ad utrumque (pertinet)* '(ține de) amîndouă deopotrivă'

2. *(movet) secundum id quod significat* '(impresionează) prin ceea ce semnifică'

3. *(movet) ex utroque communiter* '(impresionează) prin amîndouă deopotrivă'

PINBORG, S. S., 165—166, pune în evidență consecvența punctului de vedere semiotic al lui Augustin și în privința acestui aspect, întrucît între cele trei puncte de vedere din care este privită acțiunea cuvîntului asupra destinatarului *(auditor)*, pe de o parte, și aspectele componente ale semnului verbal *(vox, dicibile, dictio)*, pe de altă parte, se remarcă o suprapunere perfectă. Cînd acționează *secundum se*, 'prin el însuși', semnul verbal este privit sub latura sa acustică *(vox)*, cînd acționează *secundum id quod significat* 'prin ceea ce semnifică' se pune în valoare structura semnificatului *(dicibile)*, iar acțiunea simultană a celor două aspecte *(ex utroque communiter)* presupune accepția semnului ca unitate între conținut și formă *(dictio)*.

83 *Secundum se* 'prin el însuși', semnul verbal îl impresionează *(movet)* pe auditor în calitate de *verbum* sau *vox*, adică de structură sonoră pură. În funcție de valorile simbolice ale sunetelor care formează un cuvînt, el poate fi perceput „prin aceea că ne zgîrie urechea" *(offenditur)* sau „că sînt ca o mîngîiere" *(mulcetur)*. Pentru primul caz, este dat ca exemplu subst. *Artaxerxes* (numele unui rege persan), nume care „impresionează" în mod neplăcut prin grupurile sale consonantice, iar, pentru al doilea, este invocat subst. *Euryalus* (numele unui personaj cu destin tragic din *Eneida*), care „mîngîie" auzul prin eufonia sa. De observat că opoziția *asperitas* / *lenitas* mai fusese utilizată drept criteriu și anterior (10,1—10,5), în capitolul despre *origo verbi*, la caracterizarea cuvintelor „în privința cărora prevalează asemănarea cu simțul pipăitului" (vezi supra, nota 50). Ambele nume, atît cel al

regelui persan, cît şi cel al persoanajului virgilian impresionează auzul *(sensus)* auditorului „prin caracterul sunetelor" *(natura)* independent de valoarea lor designativă.

84 Cea de-a doua posibilitate de acţiune a aspectului sonor asupra destinatarului comunicării *(auditor)* este familiarizarea *(consuetudo)*: la perceperea grupului sonor *Motta*, auzul este impresionat, întrucît auditorul se gîndeşte reflex la frecventul nume latin *Cotta*, pe care s-ar fi aşteptat să-l audă. În acest caz, se ignoră nu numai semnificaţia termenilor, ci şi valorile simbolice intrinseci ale sunetelor.

84bis WALD, F. L., 141, traduce sintagma *aurium penetralia* prin conceptul modern „traiectele auditive".

85 Tot în calitate de fenomen sonor, cuvîntul îl poate interesa pe auditor din perspectiva ştiinţei *(ad artem)*. Deşi nu dă un exemplu, se înţelege clar că Augustin se referă aici la funcţia metalingvistică a limbajului, disociată cu multă claritate anterior (cf. supra, nota 33).

Prin sintagma „ştiinţele cuvîntării" *(disciplinae... quae de verbis traduntur)* Augustin înţelege, în bloc, dialectica, retorica şi gramatica.

86 Al treilea criteriu de apreciere a efectelor semnului verbal sub aspectul său sonor este unul mixt *(ad utrumque)*, căci, cel mai adesea, funcţia comunicativă este simultană cu funcţia metalingvistică, sau, cu cuvintele lui Augustin, ceea ce urechea percepe în mod nediferenţiat ca un grup de sunete oarecare, raţiunea interpretează potrivit

„regulilor cuvîntării": adj. *optimus*, perceput de auz în mod global, este interpretat ca un dactil (⏑ ∪∪) din punct de vedere prozodic.

87 Augustin discută acum cel de-al doilea aspect al conceptului *vis verbi*, cînd semnul verbal acţionează în virtutea semnificaţiei sale *(secundum id quod significat)*. Avertizat de semnul verbal, spiritul *(mens)* se orientează reflex spre obiectul desemnat. Exemplul oferit este un nume propriu, pentru că la această categorie de *signa* raportul de desemnare este lipsit de orice echivoc. Rostirea numelui *Augustinus* cauzează instantaneu „apariţia în minte" *(menti occurrit)* a imaginii celui numit.

88 În definirea celui de-al treilea aspect principal al „forţei cuvîntului" *(vis verbi)*, Augustin operează o interesantă schimbare de termeni. Semnul verbal nu mai este numit *verbum*, ci *enuntiatio* 'enunţare', iar verbului corespondent *significare*, utilizat de obicei, îi este preferat *enuntiare* 'a enunţa': *Cum autem simul et secundum se verbum movet audientem, et secundum id quod significat, tunc et ipsa enuntiatio, et id quod ab eo enuntiatur, simul advertitur* (13, 5).

În contextul citat din Sallustius, cuvîntul *penis* acţionează, spune Augustin, în mod simultan şi prin sine *(ipsa enuntiatio)*, şi prin ceea ce semnifică *(id quod... enuntiatur)*. Acest tip de acţiune este o combinare între primele două. *Secundum se* 'prin sine', cuvîntul *penis* nu impresionează neplăcut auzul *(non offenditur aurium castitas)*, iar *secundum id quod significat* 'prin ceea ce semnifică', utilizarea acestui termen orientează spiritul spre *obscoena pars corporis* fără să-l „rănească"

(offendere), cum s-ar fi întîmplat dacă ar fi fost folosit sinonimul său, *sordidum ac vulgare nomen*. Calificarea elementelor populare drept *sordida verba* 'cuvinte triviale' se regăsește la Aulus Gellius, Noctes Atticae, XVII, 2, 21 (trad. rom., p. 422).

89 Sallustius, Catilina, XIV, 12.

90 Pentru cadrul mai larg al citării acestui exemplu, cf. PÉPIN, 90 și urm. De remarcat că, pentru Augustin, în secolul al IV-lea, cuvîntul *penis* nu mai era obscen, cum devenise pentru Cicero, Ad familiares, IX, 22, 2: *At hodie penis est in obscoenis*. — „Însă astăzi *penis* se numără printre [cuvintele] obscene". În contact foarte strîns cu latina populară, vorbită, care propunea pentru obiectul în cauză *nomina sordida ac vulgaria*, Augustin putea, prin opoziție diastratică, să considere că literarul *penis* este lipsit de orice conotație obscenă.

91 Deși declară că, din lipsă de timp, a tratat doar pe scurt și superficial problematica legată de *vis verbi*, Augustin își dă seama de complexitatea raporturilor dintre semne și cei care le utilizează, ceea ce îl conduce la concluzia necesității de a disocia relațiile dintre dialectică și retorică, în calitate de ramuri conexe ale unei metadiscipline pe care, cu toate că nu o numește ca atare, o putem considera cu deplină îndreptățire drept o perfect articulată doctrină a semnelor.

Apropierea epistemologică între dialectică și retorică nu este nouă; PÉPIN, 91, constată că era frecventă în scrierile stoicilor și se regăsește, de

asemenea, în chiar prima frază din Retorica lui Aristotel.

În raport cu obiectul comun, comunicarea verbală, domeniile de aplicație a dialecticii și retoricii îi apar lui Augustin complementare; definiției inițiale a dialecticii ca *bene disputandi scientia* (5,1) i se adaugă, din noua perspectivă, un element inedit: obiectivul central al dialecticii, față de retorică, este acela de „a desfășura adevărul" *(propter explicandum veritatem)* sau „a discerne adevărul" *(propter veritatem diiudicandum)*, pe cînd retoricii îi rămîne sarcina de „a păstra frumusețea [vorbirii]" *(propter servandum decorem)*. Disocierea nu este nici ea nouă, căci, în egală măsură și în termeni asemănători, o regăsim la Cicero, Orator, XXXII, 113: *Quamquam aliud videtur oratio esse aliud disputatio, nec idem loqui esse quod dicere, ac tamen utrumque in disserendo est: disputandi ratio et loquendi dialecticorum sit, oratorum autem dicendi et ornandi.* — „Deși se pare că una este un discurs și alta o discuție teoretică și că a vorbi nu e totuna cu a ține un discurs, într-o expunere logică găsim totuși și una și alta: în orice caz, știința discuției filosofice trebuie să fie a dialecticienilor, iar cea a vorbirii frumoase în public a oratorilor" (trad. rom., p. 350). Preluînd termenii relației de la predecesori, Augustin introduce un punct de vedere nou: în lumina lămuririlor din cap. V, unde sînt definiți dintr-o clară perspectivă semiologică factorii procesului semantic, conceptul *vis verbi* nuanțează și adîncește acum dimensiunea funcțională a teoriei semnelor. Noțiune „mai largă" decît cea de *significatio* (KRETZMANN, 366), conceptul *vis verbi* pune în lumină tipurile de relații posibile între

semne şi protagoniştii comunicării. Raportate în egală măsură la efectele semnelor verbale asupra vorbitorilor, disputa dialectică şi discursul oratoric apar cu claritate *(manifestum est)* ca faţete ale aceluiaşi proces general de comunicare, aşa încît, extrapolînd concepte moderne asupra disocierilor augustiniene, putem asimila dialectica unei semantici, iar retorica unei pragmatici a semnelor lingvistice (vezi pe larg MUNTEANU, D. R.).

92 Analogia între disciplinele minţii şi corpul omenesc a fost practicată şi de către predecesori. Stoicii Chrysippos şi Eudromos compară, de exemplu, ansamblul filozofiei cu corpul unui animal (DIOGENES LAERTIOS, VII, 40): Εἰκάζουσι δὲ ζῴῳ τὴν φιλοσοφίαν, ὀστοῖς μὲν καὶ νεύροις τὸ λογικὸν προσομοιοῦντες, τοῖς δὲ σαρκωδεστέροις τὸ ἠθικόν, τῇ δὲ ψυχῇ τὸ φυσικόν· — „Filozofia, spun ei, este asemenea unui animal, logica corespunzînd oaselor şi tendoanelor, etica părţilor cărnoase, iar fizica sufletului" (trad. rom., p. 341). Aceeaşi metaforă anatomică, de sorginte evident stoică, o regăsim şi la Quintilian, I n s t i t u t i o o r a t o r i a, I, *Proemium*, 24: *Nam plerumque nudae illae artes minimae subtilitatis adfectatione frangunt atque concidunt quidquid est in oratione generosius et omnem sucum ingenii bibunt et ossa detegunt quae ut esse et adstringi nervis suis debent, sic corpore operienda sunt.* — „Căci, în general, manualele anterioare, cu totul seci datorită unei exagerate afectări de simplitate, frîng şi omoară tot ce e mai nobil în elocinţă, absorb întreaga vigoare a talentului şi lasă descoperite oasele; acestea trebuie, de bună seamă, să existe şi

să fie unite prin tendoane proprii, dar ele trebuie și îmbrăcate în forma frumoasă a unui corp" (trad. rom., I, p. 10).

93 În textul lui Augustin, această indicație este exprimată printr-o metaforă: *cuius quaedam semina sparsimus*, literal, 'din care am împrăștiat cîteva semințe'.

94 Contrapunerea conceptelor *ambiguitas* și *obscuritas* este frecventă la predecesori. Cicero, B r u t u s, XLI, 152, vorbind despre operații din cadrul dialecticii, afirmă: *Obscurum explanare interpretando, ambigua primum videre, deinde distinguere.* — „A lămuri ceva obscur printr-o interpretare înseamnă mai întîi a recunoaște [aspectele] ambigue, apoi a le diferenția." Aulus Gellius, N o c t e s A t t i c a e, XI, 12, 2—3, îl citează pe Diodoros Kronos (sec. al IV-lea î.e.n.), adept al școlii filozofice din Megara, care combate părerile stoicilor, susținînd că, de fapt, nici nu există cuvinte ambigue, absența înțelegerii datorîndu-se nu cuvintelor în sine, ci modului defectuos de exprimare: *Nullum, inquit, verbum est ambiguum, nec quisquam ambiguum dicit aut sentit, nec aliud dici videri debet, quam quod se dicere sentit is, qui dicit. At cum ego, inquit, aliud sensi, tu aliud accepisti, obscure magis dictum videri potest quam ambigue.* — „Nu există nici un cuvînt ambiguu și nimeni nu vorbește și nu gîndește ambiguu; nu trebuie să ni se pară că un cuvînt exprimă altceva decît a gîndit cel ce l-a rostit. Cînd eu am gîndit ceva și tu ai înțeles altceva, aceasta înseamnă mai degrabă că am vorbit neclar decît ambiguu" (trad. rom. p. 283). O concepție foarte apropiată de cea a lui Augustin identifică RUEF, 146, în scrierea

De captionibus a autorului tîrziu Galenos, care, în cadrul clasei de „cuvinte obscure" (ἀσαφὴς λέξις), distinge două cazuri, corespunzătoare ambiguității și obscurității augustiniene.

Raportarea la doctrina stoică este, în acest punct, problematică, deoarece tratarea în corelație a conceptelor de ambiguitate și de obscuritate lexicală contrastează cu indicațiile despre modul de procedare al reprezentanților acestei școli filozofice. DIOGENES LAERTIOS, VII, 193 (trad. rom., p. 389), amintește despre o scriere în mai multe cărți a lui Chrysippos, dedicată exclusiv ambiguității (ἀμφιβολία).

95 Criteriul distinctiv principal dintre *ambiguitas* și *obscuritas*, numit prin expresia *quod adtendatur* 'ceea ce ne așteptăm (să apară)', evidențiază și aici natura semiotică a modelului augustinian. Poziția destinatarului *(auditor)* față de procesul de desemnare este hotărîtoare: cunoașterea de către acesta a valorii semnelor determină o anumită stare de așteptare a atenției sale, satisfăcută sau nu la perceperea semnului verbal. În cazul cuvintelor ambigue, există prea multe posibilități de interpretare, iar în cazul celor obscure nu există nici una. Ambele situații se abat de la idealul comunicării, determinat de univocitatea cuvintelor, așa încît definirea acestor categorii drept *impedimenta locutionis* 'piedici ale comunicării' este perfect justificată.

Includerea dimensiunii pragmatice conferă definiției augustiniene a ambiguității un caracter mai complex în comparație cu o definiție restrictivă, de tip structuralist, care ia în considerare exclusiv componenții semnului verbal, priviți în sine: „Par

définition, est ambigu dans la langue tout signe, simple ou complexe, dont le signifiant unique ou complexe a deux ou plusieurs signifiés distincts" (AMACKER, 62).

96 Definirea, descrierea şi exemplificarea celor trei tipuri de obscuritate sînt fundamentate de Augustin pe definiţia dată în cap. V, 7, 5 semnului: *Signum est et quod se ipsum sensui, et praeter se aliquid animo ostendit* (cf. supra, nota 26). Cadrul semiologic este asigurat, în privinţa distincţiilor referitoare la obscuritate, de prezenţa termenilor *sensus* şi *animus*, utilizaţi în mod constant în definirea semnului şi a tuturor situaţiilor semiologice. În funcţie de raporturile posibile între *sensus* 'simţ' şi *animus* 'spirit', Augustin distinge aşadar trei tipuri de *obscuritas*:

1. *sensui patet, animo clausum est* '(ceva) se dezvăluie simţului, dar este ascuns spiritului';

2. *animo pateret, nisi sensui clauderetur* 's-ar releva spiritului dacă n-ar fi ascuns simţului';

3. *sensui absconditur [...] nihilo magis animo emineret* 'este ascuns şi simţului ceva care [...] n-ar deveni cu nimic mai clar pentru spirit'.

Accentul semiologic al perspectivei lui Augustin asupra cuvintelor obscure devine şi mai clar dacă facem o comparaţie cu accepţia retorică obişnuită a acestui concept. Quintilian, Institutio oratoria, VIII, 2, 12—13 (trad. rom., II, p. 303—304) opune obscuritatea clarităţii *(perspicuitas)* şi distinge trei specii de *verba obscura:* cuvinte ieşite din uz *(ab usu remota)*, cuvinte dialectale *(regionibus quibusdam magis familiaria)* şi termeni

proprii anumitor meserii *(artium propria)*. Toate aceste tipuri se încadrează în prima clasă din clasificarea lui Augustin şi nu sînt raportate la factori ai procesului comunicării, ci la circumstanţele diacronică, diatopică şi diastratică.

97 Pentru ilustrarea definiţiei obscurităţii şi a tipurilor ei, Augustin utilizează succesiv trei comparaţii: un drum aflat în negură, o rodie pictată (14,5—14,10) şi cuvîntul *temetum* 'vin curat', rostit în condiţii speciale de un gramatician în faţa elevilor săi (14, 20). În spiritul teoretizărilor din De Magistro, VII, 20, unde Augustin arată că „prin semne putem indica fie alte semne, fie alte lucruri, care nu sînt semne" *(aut signis signa monstrari, aut signis alia quae signa non sunt... possumus)*, putem considera atît drumul, cît şi tabloul cu rodia drept semne, dar semne non-verbale, cu ajutorul cărora se lămureşte semnul verbal *obscuritas* (cf. MUNTEANU, L. M., 15).

Interesantă şi perfect justificată ni se pare apropierea între aceste trei exemple şi cunoscuta trichotomie *icon—index—symbol* practicată de Ch. S. Peirce, care permite un „posibil temei mai adînc al selecţiei de exemple practicate de Augustin" (RUEF, 147). Tabloul reprezentînd o rodie este un „icon", deoarece, conform criteriilor peirceene, funcţionează ca semn pe baza unei asemănări sau analogii cu obiectul pe care îl reprezintă; drumul aflat în negură este un „index" datorită legăturii factice cu ceea ce reprezintă; pentru ambele cazuri, relaţiile de semnificare există, indiferent dacă sînt sau nu interpretate ca semne. În schimb, cuvîntul *temetum*, corespunzător semnului-simbol din clasificarea lui Peirce, nu are nici o relaţie de ase-

mănare sau de analogie cu obiectul desemnat şi-şi îndeplineşte funcţia semiologică doar fiindcă cineva îl interpretează ca atare.

98 Recomandările pe care Augustin le dă în primul rînd dialecticianului sînt valabile deopotrivă şi pentru vorbitorul-protagonist al oricărui proces de comunicare; pentru a se evita aceste *impedimenta*, un proces de comunicare normal şi complet reclamă o emisie verbală limpede *(voce quantum satis est clara)*, absenţa oricăror defecte de pronunţie *(nec ore impedito)* şi utilizarea unor cuvinte general cunoscute *(verba notissima)*.

99 Acest ultim exemplu este invocat de Augustin pentru a dovedi afirmaţia, pe care o va face imediat, la începutul cap. IX, că orice cuvînt, luat separat, în afara unei situaţii de comunicare concrete, este ambiguu (cf. infra, nota 100). La perceperea cuvîntului *magnus* 'mare', rostit de profesor separat, în afara unui context de comunicare, elevii pot percepe cuvîntul fie ca parte de vorbire sau ca picior metric, fie ca epitet al lui Pompeius, al lui Virgiliu sau al toropelii de care fuseseră cuprinşi elevii. Este evident că această gradare trebuie legată de definirea semnului din cap. V. Primele două posibilităţi de receptare corespund aspectului *propter se* din definiţia semnului verbal, adică funcţiei metalingvistice (cf. supra, notele 34 şi 38), iar celelalte funcţiei referenţiale, adică aspectului *dictio* (cf. supra, nota 36).

100 Afirmaţia tranşantă că orice cuvînt este ambiguu este de inspiraţie stoică. Aulus Gellius, N o c t e s A t t i c a e, XI, 12, 1, îl citează în această problemă pe stoicul Chrysippos (sec. al

III-lea î.e.n.): *Chrysippus ait omne verbum natura ambiguum esse, quoniam ex eodem duo vel plura accipi possunt.* — „Chrysipp spune că orice cuvînt este din natura sa ambiguu pentru că poate avea două sau mai multe sensuri" (trad. rom., p. 283). Din faptul că megaricul Diodoros Kronos (sec. al IV-lea î.e.n.) combate această părere, susținînd contrariul (cf. supra, nota 94), rezultă că în jurul problemei ambiguității există o controversă foarte veche, ale cărei ecouri se percep pînă tîrziu, în scrierile gramaticilor latini și ale celor medievali. Oricum, în ciuda pronunțatei amprente stoice a teoriei sale, definiția și clasificările lui Augustin în privința ambiguității sînt mult mai complexe decît la stoici, după cum rezultă din comparația definiției sale cu conceptul ἀμφιβολία, pe care îl găsim descris în DIOGENES LAERTIOS, VII,62: Ἀμφιβολία δὲ ἐστὶ λέξις δύο ἢ καὶ πλείονα πράγματα σημαίνουσα λεκτικῶς καὶ κυρίως καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔθος, ὥσθ' ἅμα τά πλείονα ἐκδέξασθαι κατὰ ταύτην τὴν λέξιν — „Ambiguitatea în vorbire se produce cînd un cuvînt denotă două sau mai multe lucruri diferite, sau în sens literal, sau propriu, sau după același uzaj, așa încît poate lua, în aceeași expresie, mai multe sensuri deosebite" (trad. rom., p. 347). Mult mai justificată ni se pare raportarea directă a concepției lui Augustin despre ambiguități la tradiția latină, ilustrată, de exemplu, la Quintilian, Institutio oratoria, VII, 9, 1: *Amphiboliae species sunt inumerabiles, adeo ut philosophorum quibusdam nullum videatur esse verbum quod non plura significet; genera admodum pauca: aut enim vocibus accidit singulis, aut coniunctis.* — „Spe-

ciile amfibologiei sînt atît de numeroase încît unor filozofi li se pare că nu există cuvînt care să nu aibă mai multe înţelesuri. Genurile însă sînt foarte puţine. Amfibologia se întîlneşte fie în cuvinte izolate, fie în grupări de cuvinte" (trad. rom., II, p. 279).

101 Cicero, Hortensius, fragm. 59. Pornindu-se de la propria mărturisire *(Ille vero liber mutavit affectum meum*, Confessiones, III, 4, 7), lectura opusculului Hortensius al lui Cicero este considerată momentul de iluminare interioară, cînd în tînărul de 19 ani, scufundat în mocirla plăcerilor senzuale, s-au trezit gustul şi interesul pentru cercetarea filozofică, ceea ce a însemnat începutul aspiraţiei spre o viaţă spirituală superioară (vezi UEBERWEGS, 99, POHLENZ, 450, LABRIOLLE, 530, KÖRNER, 68—75).

Frecventa invocare a numelui lui Cicero de către Augustin, chiar în lucrări ale deplinei maturităţi, dovedeşte admiraţia şi creditul filozofic acordat marelui orator şi filozof clasic. Se poate considera că, în mare măsură, poziţia privilegiată a unei *auctoritas*, de care se va bucura Cicero în tradiţia occidentală postclasică, a fost favorizată şi de girul autorităţii lui Augustin. Pe lîngă trimiterile exprese, cum este aceasta de aici, Augustin a utilizat nenumărate idei şi disocieri din Cicero, în aşa măsură, încît se poate afirma că „inventarul reminiscenţelor ciceroniene la Augustin nu este încă terminat" (GODEL, S. R., 204).

102 Cicero, De oratore, II, 10. Augustin utilizează citatul pentru a pregăti demonstraţia prin care va dovedi că Hortensius a comis un raţionament falacios.

103 În discuția despre ambiguitate, Augustin reintroduce distincții și criterii discutate și clarificate în cap. I. Acceptînd ideea că un cuvînt poate fi ambiguu în sine, Augustin adaugă că sensul contextual, impus de necesitățile comunicării, se clarifică în cadrul unei judecăți *(sententia)* sau al unui text mai amplu *(disputatio)*. Conceptele *sententia* și *disputatio*, acoperind realități lingvistice supraordonate elementului lexical atomar *(verbum)*, dovedesc faptul că Augustin avea o concepție mult mai complexă, neînțelegînd prin limbaj doar o simplă „collection of nouns", cum se exprimă DE RIJK, 98.

104 Critica adusă de Hortensius stoicilor este găsită de Augustin nedreaptă, întrucît acest retor, dintr-un exces de spirit polemic, confundă în demonstrația sa cele două valori fundamental deosebite ale conceptului *verbum;* după cum a arătat el însuși în cap. I al opusculului, Augustin opune cuvintelor privite separat *(verba simplicia)* îmbinările de cuvinte *(verba coniuncta)*. Așadar, dacă este adevărat că *verba simplicia* sînt întotdeauna ambigue în sine, faptul că sensul lor se poate lămuri cu ajutorul „expresiilor complexe" nu cuprinde în sine nici o contradicție, căci *verbum* este utilizat, în cadrul raționamentului corect, succesiv cu cele două valori terminologice ale sale. Augustin concepe deci dezambiguizarea nu ca pe o operație de echivalare sinonimică *(verbis singulis)*, ci ca pe un proces inclus în dimensiunea pragmatică a comunicării.

Depășind speculațiile, de cele mai multe ori falacioase, ale înaintașilor și contemporanilor săi în legătură cu ambiguitățile de limbaj datorate polisemiei sau omonimiei lexicale, explicația dată de

Augustin dezambiguizării este foarte apropiată de concepţia modernă asupra funcţiei dezambiguizatoare a contextului; cf. GODEL, H., 12: „C'est donc seulement dans le système des rapports associatifs [...] que l'on peut tenter de faire le départ entre signes homonymes et variations sémantiques d'un signe identique".

105 Preluînd criterii de clasificare utilizate şi anterior, în discuţia despre *origo verborum* şi *vis verbi* (cap. VI şi VII), Augustin desfăşoară în cap. IX şi X ale opusculului o amplă clasificare a ambiguităţilor, cea mai amănunţită şi mai limpede din cele lăsate de Antichitate. Claritatea definiţiilor şi a disocierilor a permis realizarea cu uşurinţă a următorului tabel recapitulativ:

ambiguitates

A. *in iis quae dicuntur*

I. *univoca*, ex.: *homo* 'tînăr' / 'bătrîn'; 'prost'/ 'înţelept' etc.

II. *aequivoca*

1. *ab arte* { *sibi pro exemplo esse potest*, ex.: *nomen*, *dactilus* / *sibi pro exemplo esse non potest*, ex.: *adverbium*, *creticus*

2. *ab usu*

a) *ex eadem origine*

α) *translatione*

— *similitudine unum nomen fit multis rebus*, ex.: *Tullius* 'numele oratorului' / 'statuia sa'

— *ex toto pars*, ex.: *Tullius* 'numele oratorului' / 'cadavrul său'

— *ex parte totum*, ex.: *tectum* 'acoperiș' / 'casă'
— *a genere species*, ex.: *verbum* 'cuvînt' / 'verb'
— *a specie genus*, ex.: *scholasticus* 'elev' / 'erudit'
— *ab efficiente effectum*, ex.: *Tullius* 'numele său' / 'opera sa'
— *ab effectu efficiens*, ex.: *terror* 'teroare' / 'cauza ei'
— *a continente quae continentur*, ex.: *domus* 'casă' / conținutul ei'
— *a conversa vice*, ex.: *castanea* 'castan' / 'fructul său'

β) *declinatione*, ex.: — ind. prez. *pluvit* / ind. perf. *pluvit*
— adj. comp. *doctius* / adv. comp. *doctius*
— subst. nom. *homo* / subst. voc. *homo*

b) *ex diversa origine*

α) *diversitate linguarum*, ex.: art. gr. τοῦ / pron. lat. *tu*

β) *in una quidem lingua*
— *sub eadem origine partis orationis*, ex.: *nepos* 'nepot' / 'risipitor'
— *sub diversa*, ex.: pron. *istuc* 'acesta' / adv. *istuc* 'aici'

3. *ab utroque — tot ambiguitatum formae possumus existere quot in duobus posterioribus posueramus —*

B. *in solis scriptis*
— *spatio syllabarum*, ex.: ind. prez. *vēnit* / ind. perf. *vĕnit*
— *acumine*, ex.: vb. imper. *pone* (< *pono* 'a pune') / adv. *pone* 'din urmă'

— *ab utroque*, ex.: acuz. *lepōrem* (< *lēpos* 'grație') / acuz. *lepŏrem* (< *lĕpus* 'iepure')

Cu toate că dezvoltă cu atenție toate subspeciile de ambiguități pe care le-a amintit, clasificarea este recunoscută de însuși autorul ei — la începutul cap. X — ca „aproape infinit de stufoasă" *(ambiguitatum perplexio prope infinita silvescit)*.

Pentru o tipologie a ambiguităților limbajului alcătuită conform criteriilor lingvisticii moderne, vezi BALLY, 172—178.

106 Opoziția primară dintre ambiguitățile care se produc la nivelul limbii vorbite și cele de la nivelul limbii scrise pare să fi interesat în egală măsură și retorica, după cum atestă un pasaj din Quintilian, Institutio oratoria, VII, 9, 14: *Duas enim res significari manifestum est et, quod ad scriptum vocemve pertinet, in utramque partem par est.* — „Este evident că [amfibologia] are un dublu sens și că ceea ce este scris sau spus poate fi interpretat în amîndouă sensurile" (trad. rom., II, p. 283).

107 Sensurile 2 și 3 ale lat. *acies* sînt derivate. Utilizate cu o frecvență aproximativ egală, cele trei sensuri discutate de Augustin ca exemplu al unei ambiguități generice, nespecificate, ilustrează, după criteriile lexicologice moderne, polisemantismul lexical. Augustin însuși observă cu justețe că dezambiguizarea, în acest caz, este condiționată de context *(nisi per sententiam clarescat)*.

108 Formele de acuzativ ale substantivelor *lēpōs* 'grație' și *lĕpŭs* 'iepure' sînt omonime doar din punct de vedere grafic; diferența de cantitate a vocalei tematice *-o-* în forma de acuzativ a celor

două substantive determină, conform regulii accentului latin, o accentuare diferită: pe penultima silabă în cazul lui *lepos (lepōrem)*, dar pe antepenultima silabă în ceea ce-l privește pe *lepus (lĕpŏrem)*.

109 Invocarea constantă a conceptelor de „vorbitor" *(loquens)* și „ascultător" *(auditor)*, alături de ceilalți factori ai procesului de comunicare, subliniază și aici, în secțiunea despre ambiguități, perspectiva constant semiologică a autorului.

110 Afirmînd că orice emisie verbală *(quidquid dicitur)* deține mai multe posibilități de interpretare, Augustin accentuează rolul receptorului în procesul comunicării. Expresia *per plura intellegi potest* este, în sine, neclară, căci nu ne putem da seama dacă Augustin se referă la sensurile diferite ale cuvîntului sau la diversitatea obiectelor desemnate. În continuare, vorbind despre definițiile termenilor, autorul se referă, în mod evident, la sensurile cuvintelor.

111 Distincția operată de Augustin între *verba univoca* și *verba aequivoca* acoperă conceptele moderne de polisemie și omonimie, căci pentru el ambiguitatea include deopotrivă capacitatea unui termen de a actualiza sensuri diferite în situații diferite de comunicare *(univoca)*, ca și dimensiunea omonimică, adică posibilitatea ca un semn verbal să desemneze obiecte sau concepte diferite. Criteriul distinctiv utilizat aici de Augustin este definiția, adică valențele referențiale ale semnelor: dacă un cuvînt deține o singură definiție, atunci el este univoc, deși polisemantic (cf. exemplul *homo*), iar, dacă spectrul său semantic acoperă mai multe definiții, atunci termenul este echivoc.

Distincţia augustiniană *univoca / aequivoca* este pusă în relaţie de BARWICK, P., 18, şi PÉPIN, 69, cu cea propusă de Aristotel între συνώνυμα şi ὁμώνυμα, în primele fraze ale O r g a n o n u l u i. Aceşti termeni sînt definiţi de Aristotel, C a t e g o r i a e, 1 a, în felul următor: Συνώνυμα δὲ λέγεται ὧν τὸ τε ὄνομα κοινὸν καὶ ὁ κατὰ τοὔνομα λόγος τῆς οὐσίας ὁ αὐτός· — „Se cheamă sinonime lucrurile la care atît numele cît şi noţiunea corespunzătoare numelui sînt comune" (trad. rom., p. 120); Ὁμώνυμα λέγεται, ὧν ὄνομα μόνον κοινόν, ὁ δὲ κατὰ τοὔνομα λόγος τῆς οὐσίας ἕτερος· — „Se cheamă omonime lucrurile care, deşi au acelaşi nume, diferă în noţiunea corespunzătoare numelui" (trad. rom., p. 119). După cum s-a observat însă, Aristotel referă termenii ὁμώνυμα şi συνώνυμα nu la cuvinte, ci la realităţile desemnate (vezi ACKRILL, 71, HALLER, 68), pe cînd Augustin se raportează constant la unităţile semantice reprezentate prin cuvinte (vezi supra, nota 110). Pe de altă parte, dacă perspectiva lui Aristotel are un pronunţat caracter descriptiv, Augustin promovează constant o interpretare funcţional semiotică a fenomenelor comunicării, în cazul de faţă „piedicile vorbirii" *(impedimenta locutionis)*, cum sînt caracterizate ambiguităţile.

112 Stoicii citau numele *homo* (gr. ἄνθρωπος) ca exemplu de polisemie (ὁμωνυμία) a cuvintelor compuse: Ἐν τοῖς συνθέτοις ὁμωνυμίαν οἷον ἄνθρωπός ἐστιν· — „În privinţa celor compuse, omonimie avem, de exemplu, în cuvîntul *om*" (SVF, II, 153).

113 JACKSON, A., 132, nota 8, consideră că termenul *dictio*, definit în cap. V ca semn verbal

care desemnează un obiect existent în afara sa (vezi supra, nota 36), este utilizat aici în mod impropriu, în loc de *dictis* 'lucrurile care au fost amintite'. Augustin se referă aici, într-adevăr, la realităţile desemnate prin cuvintele *puer* 'copil', *iuvenis* 'tînăr', *senex* 'bătrîn', *stultus* 'prost', *sapiens* 'înţelept' etc.

114 Criteriul *ab arte* 'din ştiinţă', aplicat aici în clasificarea ambiguităţilor, corespunde celui utilizat în cap. VII (12, 20), unde se enumeră posibilităţile de impresionare a ascultătorului prin intermediul cuvîntului (vezi supra, nota 85). Modul cum Augustin discută exemplele subliniază, şi în acest pasaj, claritatea cu care utiliza distincţia între funcţia referenţială şi cea metalingvistică.

115 Denominaţia generică *verborum disciplinae* desemnează gramatica, retorica şi dialectica, primele din cele şapte „arte liberale", care, în structura „enciclopedică" a învăţămîntului antic şi medieval, alcătuiau *trivium*-ul, fundamentul oricărei instrucţii (vezi şi supra, nota 85).

116 În frazele ce urmează, numele marelui orator este utilizat pentru ilustrarea diferitelor niveluri ale ambiguităţii (vezi schema de la nota 105). Exemplele date de Augustin sînt ambiguităţi contextuale, care se clarifică în procesul comunicării prin „structura semantică de adîncime a contextului sintactic" (AMACKER, 65).

117 În original: *illud verbum, propter quod verba cognoscimus*, literal: „acel cuvînt datorită căruia cunoaştem cuvintele"; avem şi aici o ilustrare a procedeului, frecvent folosit de Augustin,

de a defini noțiunile și criteriile cu care operează, pornind de la termenii care le desemnează (cf. cap. V, 8,5 și urm.).

118 Exemple asemănătoare, discutate de Augustin într-o manieră identică, dar pentru a ilustra niveluri diferite ale procesului de semnificare, în raport cu protagoniștii comunicării lingvistice, se regăsesc în De Magistro, V, 11 și urm.

119 Conceptul de „transfer" *(translatio)*, raportat la cele de „vecinătate" *(vicinitas)* și „asemănare" *(similitudo)*, invocat aici drept cauză a producerii ambiguităților din secțiunea *ex eadem origine*, mai fusese aplicat de Augustin și în cap. VI, cînd vorbise despre *origo verborum;* între 11, 1, pe de o parte, și 19, 5 și urm., pe de altă parte, există un paralelism aproape perfect, constituit de enumerarea subtipurilor de transfer semantic; preluînd aceste criterii din teoria retorică a tropilor, Augustin le dă o dublă interpretare lingvistico-semiologică.

120 În ediția sa, JACKSON, A. completează aici fraza cu secvența aproximativă „nu știm dacă este folosit prezentul sau perfectul", presupunînd o lacună în manuscrise.

121 Sufixul *-ius* marchează atît comparativul adjectivelor neutre, cît și pe cel al adverbelor, astfel încît participiul perfect al verbului *doceo*, forma cu valoare adjectivală *doctus* 'învățat' are comparativul identic cu cel al adverbului *docte* 'în mod savant'.

122 Faptul că ambiguitățile rezultate prin flexiune *(declinatio)* sînt tratate în secțiunea *ex eadem*

origine, poate însemna că Augustin concepea și flexiunea, asemenea celorlalte cauze ale ambiguităților, deopotrivă ca pe o sursă de ambiguitate, ca și o cauză a apariției cuvintelor noi (cf. supra, nota 119); ultima problemă fusese tratată pe larg în cap. VI, în discuția despre *origo verborum*.

123 Spre deosebire de anticii păgîni care ignorau cu desăvîrșire celelalte limbi, în afara limbii latine și a celei grecești, Sf. Augustin recunoaște tuturor limbilor dreptul și capacitatea de a primi mesajul scriptural. În amplul său tratat „despre învățătura creștină", care constituie din toate punctele de vedere o sinteză a concepțiilor sale lingvistice, retorice și filozofice și în care perspectiva semiologică se deschide spre un orizont mai larg, Augustin arată că Scriptura, „compusă inițial într-o singură limbă, prin care a putut să se împrăștie cu ușurință peste întreg pămîntul, și răspîndită apoi prin limbile diferite ale traducătorilor, s-a făcut în toate zările cunoscută neamurilor, întru slava lor" (...*ab una lingua profecta, qua opportune potuit per orbem terrarum disseminari, per varias interpretum linguas longe lateque diffusa innotesceret gentibus ad salutem* — De doctrina christiana, II, 5, 6). În același pasaj, Augustin explică diversitatea limbilor prin argumentul biblic: păcatul trufiei, al cărui semn este Turnul Babel *(superbiae signum)*, a avut ca rezultat scindarea și pulverizarea limbii originare. DUCHROW, S., 369 și urm. observă că, în lucrările de tinerețe, explicațiile lui Augustin referitoare la acest aspect erau mult mai diverse: în De Genesi contra Manichaeos, II, 5, polemistul arată că însăși utilizarea semnelor a fost o consecință a păcatului, și nu doar diversi-

ficarea lor. Dacă înainte de cădere omul îl putea cunoaşte pe Dumnezeu în mod direct, după cădere, semnele i-au fost date spre a putea comunica cu Dumnezeu. În De Musica, VI, 41, Augustin arată că prin instituirea semnelor, Dumnezeu a limitat ,posibilitatea omului de a-i stăpîni pe ceilalţi, statuînd comunicarea indirectă, mediată prin semne.

124 Secvenţa fonică *[tu]* are în greceşte valoarea articolului definit masculin în genitiv (τοῦ), iar în latină *tu* este pronumele personal, pers. a II-a, singular, nominativ.

125 Andria, III, 3.

126 Formele de pers. a II-a singular ale verbului *venio* 'a veni' sînt omonime grafic la indicativ prezent şi perfect, ele diferenţiindu-se prin alternanţa cantitativă între vocala tematică *-e-* a prezentului şi cea a perfectului: la indicativ prezent (*vĕnit* 'vine'(,vocala tematică este scurtă, iar la indicativ perfect (*vēnit*, 'a venit'), vocala tematică este lungă (cf. ERNOUT M. H., 30—30').

127 Omonimia grafică vizează de data aceasta forme ale unor cuvinte aparţinînd unor clase morfologice diferite: adv. *pōne* 'din urmă' are lungă doar prima silabă, pe cînd imperativul prezent singular *pōnē* al verbului *pono* 'pun' are ambele silabe lungi, ceea ce în poezie determină un profil diferit al versului.

128 Virgilius, Georgica, IV, 487.

129 Exemplul a mai fost discutat în cap. IX, 16, 10 (vezi supra, nota 108).

130 Aici opusculul se termină brusc. Se poate presupune că, pînă la sfirşitul capitolului X, Augustin ar fi continuat cu exemplificările tipurilor de ambiguitate, după care, în capitole ulterioare, va fi continuat, pînă la epuizarea problemelor ţinînd de secţiunea *de loquendo*, cu aspecte ţinînd de *declinatio* 'flexiune' şi *ordinatio* 'sintaxă', după cum amintise la începutul cap. VI (8, 25). Cu aceasta s-ar fi încheiat doar prima dintre cele patru mari domenii ale dialecticii, configurate în proiectul iniţial, şi anume *de loquendo*. Atît cît s-a păstrat, opusculul conţine doar o introducere şi o primă parte; în legătură cu celelalte mari secţiuni, *de cloquendo*, *de proloquendo* şi *de proloquiorum summa* nu avem decît indicaţiile sumare de la începutul cap. IV.

SIGLE ŞI BIBLIOGRAFIE

A. Izvoare

Aristotel, *Analitica priora Aristotelis analitica priora et posteriora* (...), în ARISTOTEL, O.O., IX (trad. rom.: ARISTOTEL, ORG., II).

Aristotel, *Categoriae = Aristotelis categoriae* (...) în ARISTOTEL, O.O., VIII (trad. rom.: ARISTOTEL, ORG., I).

Aristotel, *De interpretatione = Aristotelis de interpretatione* (...), în ARISTOTEL, O.O., VIII (trad. rom.: ARISTOTEL, ORG., I).

Aristotel, *De memoria = Aristotelis de anima libri III, quibus accedunt libri de sensu et sensibili, de memoria, de somno, de somniis* (...), în ARISTOTEL, O.O., VII.

Aristotel, *Rhetorica = Aristotelis de arte rhetorica libri III* (...), în ARISTOTEL, O.O., XII.

Aristotel, *De sophisticis elenchis = Aristotelis de sophisticis elenchis* (...) în ARISTOTEL, O.O., VIII (trad. rom.: ARISTOTEL, ORG., IV).

ARISTOTEL, O.O. = *Aristotelis opera omnia* (...) Editio stereotypa, sumtibus et typis Car. Tauchnitii, Lipsiae, vol. I — XVI, 1831—1832.

ARISTOTEL, ORG. = Aristotel, *Organon*, traduceri şi studii introductive de Mircea Florian, note de

Mircea Florian şi Dan Bădărău, vol. I, Bucureşti, 1957, vol. II, Bucureşti, 1961, vol. III, Bucureşti, 1961, vol. IV, Bucureşti, 1963.

Aristotel, *Topica = Aristotelis topica* (...), în ARISTOTEL, O.O., VIII (trad. rom.: ARISTOTEL, ORG., IV).

Augustin, *Confessiones = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi confessionum libri XIII*, în AUGUSTIN, O., II, (trad. rom.: Fericitul Augustin, *Scrieri alese*, I, *Confessiones — Mărturisiri*, traducere şi indici de Nicolae Barbu, introducere şi note de Ioan Rămureanu, Bucureşti, 1985).

Augustin, *Contra Academicos = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi, contra Academicos libri tres*, în AUGUSTIN, O., II.

Augustin, *Contra Cresconium grammaticum = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi contra Cresconium grammaticum partis Donati libri quatuor*, în AUGUSTIN, O., XXIX.

Augustin, *De catechizandis rudibus = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de catechizandis rudibus liber unus*, în AUGUSTIN, O., XXI.

Augustin, *De civitate Dei = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi ad Marcelinum de civitate Dei contra paganos libri XXII*, în AUGUSTIN, O., XXIII—XXIV—XXV.

Augustin, *De dialectica = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de dialectica liber unus*, în AUGUSTIN, O., IV.

Augustin, *De doctrina christiana = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de doctrina christiana libri quatuor*, în AUGUSTIN, O., VI.

Augustin, *De genesi contra Manichaeos = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de genesi contra Manichaeos libri duo*, în AUGUSTIN, O., III.

Augustin, *De grammatica = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de grammatica liber unus*, în AUGUSTIN, O., IV.

Augustin, *De immortalitate animi = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de immortalitate animi liber unus* în AUGUSTIN, O., III.

Augustin, *De libero arbitrio = Sancti Aurelii Augustini Episcopi Hipponensis de libero arbitrio libri tres*, în AUGUSTIN, O., III.

Augustin, *De Magistro = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de Magistro liber unus*, în AUGUSTIN, O., III.

Augustin, *De musica = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de musica libri sex*, în AUGUSTIN, O., III.

Augustin, *De ordine = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de ordine libri duo*, în AUGUSTIN, O., II.

Augustin, *De quantitate animae = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de quantitate animae liber unus*, în AUGUSTIN, O., III.

Augustin, *De Trinitate = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de Trinitate libri quindecim*, în AUGUSTIN, O., XXVII.

Augustin, *De vera religione = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de vera religione liber unus*, în AUGUSTIN, O., III.

Augustin, *De vita beata = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi de vita beata liber unus*, în AUGUSTIN., O., II.

Augustin, *Locutionum libri = Aurelii Augustini Sancti Hipponensis Episcopi locutionum libri septem*, în AUGUSTIN, O., VII.

AUGUSTIN, O. = *Oeuvres complètes de Saint Augustin*, évêque d'Hippone, traduites en français et annotées par Péronne, Écalle, Vincent, Charpentier, H. Barreau, renfermant le texte latin et les notes de l'édition des bénédictins, tom. I—XXXII, Paris, 1869—1878.

Augustin, *Principia rhetorices = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi principia rhetorices liber unus*, în AUGUSTIN, O., IV.

Augustin, *Retractationes = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi retractationum libri duo*, în AUGUSTIN, O., II.

Augustin, *Soliloquia = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi soliloquiorum libri duo*, în AUGUSTIN, O., II.

Aulus Gellius, *Noctes Atticae = A. Gellii noctium atticarum libri XX*, post Martinum Herz edidit Carolus Hosius, vol. I—II, Leipzig, 1903 (trad. rom.: Aulus Gellius, *Nopțile atice*, traducere de David Popescu, introducere și note de I. Fischer, București, 1965).

Cicero, *Academica = M. Tullii Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, fasc. 42, *Academicarum reliquiae cum Lucullo*, recognovit O. Plasberg, Lipsiae, 1922.

Cicero, *Ad familiares = M. Tullii Ciceronis epistulae*, vol. I, *Epistulae ad familiares*, recognovit (...) Ludovicus Claudé Purser, Oxonii, 1901,

Cicero, *Brutus* = *M. T. Ciceronis Brutus sive de claris oratoribus*, recensuit L. Quicherat, Paris, 1905 (trad. rom.: *Brutus sau Despre oratorii renumiți*, traducere de Mihai Popa, în CICERO, O.A., II, p. 257—281).

Cicero, *De divinatione* = *M. Tullii Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, fasc. 46, *de divinatione*, *de fato*, *Timaeus*, edidit Remo Giomini, Leipzig, 1975.

Cicero, *De fato* = *M. Tullii Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, fasc. 46, *de divinatione*, *de fato*, *Timaeus*, edidit Remo Giomini, Leipzig, 1975.

Cicero, *De inventione* = *M. Tullii Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, fasc. 2, *de inventione* (...), recognovit E. Stroebel, editio stereotypa editionis prioris (MCMXV), Stuttgardiae, 1965 (trad. rom.: *Despre invenţiune*, traducere de Mihai Popa, în CICERO, O.A., I, p. 67—86).

Cicero, *De natura deorum* = *M. Tullii Ciceronis de natura deorum*, texte latin, publié avec une introduction (...) par M. C. Thiancourt, Paris, 1897.

Cicero, *De officiis* = *M. T. Ciceronis de officiis ad Marcum filium, libri tres*, publié (...) par H. Marchand, Paris, 1897 (trad. rom.: *Despre îndatoriri*, traducere de Daniel Ganea, în CICERO, O.A., III, p. 223—301).

Cicero, *De oratore* = *M. T. Ciceronis de oratore dialogi tres*, recensuit V. Bétolaud, Paris, 1878 (trad. rom.: *Despre orator*, traducere de G. Guţu, în CICERO, O.A., II, p. 17—78).

Cicero, *Hortensius* = Ciceros *Hortensius*, herausgegeben von L. Staume-Zimmermann (Diss.), Bern/Frankfurt am Main, 1976.

CICERO, O.A. = Marcus Tullius Cicero, *Opere alese*, ediție îngrijită de G. Guțu, vol. I—III, București 1973.

Cicero, *Orator* = *M. Tullii Ciceronis orator*, publié (...) par C. Aubert, Paris, 1878 (trad. rom.: *Oratorul*, traducere de Daniel Ganea, în CICERO, O.A., II, p. 315—393).

Cicero, *Partitiones oratoriae* = Marcus Tullius Cicero, *Partitiones oratoriae*, für den Schulgebrauch erklärt von Karl Wilhelm Pinderit, Leipzig, Teubner, 1867.

Cicero, *Tusculanae disputationes* = *M. Tullii Ciceronis Tusculanarum disputationum libri quinque*, I, libri I et II (...) erklärt von Max Pohlenz, Berlin, 1912; II, libri III—V, erklärt von Otto Heine, Berlin, 1929 (trad. rom.: *Tusculane*, cărțile IV și V, traducere de Mihai Popa, în CICERO, O.A., III, p. 21—104).

Demetrios, *De elocutione* = *Demetrii Phalerei qui dicitur de elocutione libellus*. Praefatus recensuit adnotavitque Ludovicus Radermacher, Lipsiae, Teubneri, 1901 (trad. rom.: Demetrios, *Tratatul despre stil*, traducere, introducere, comentarii de C. Balmuș, Iași, 1943).

DIOGENES LAERTIOS = *Diogenis Laertii de clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem* (...) recensuit C. Gabr. Cobet (...), graece et latine cum indicibus, Parisiis, Firmin Didot, 1929 (trad. rom.: Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, traducere din limba greacă de C.I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, București, 1963).

GLK = *Grammatici latini* (...) ex recensione Henrici Keilii, I—VII, Lipsiae, 1855—1880.

Petrus Hispanus, *Summulae logicales* = Petrus Hispanus, *Summulae logicales*, ed. I. M. Bocheński, Freiburg, 1947.

Platon, *Cratylos* = *Platonis Cratylus*, în *Platonis opera*, recognovit (...) Ioannes Burnet, tom. I tetralogias I—II continens, Oxford, 1900 (trad. rom.: Platon, *Cratylos*, traducere, lămuriri preliminare şi note de Simina Noica, în Platon, *Opere*, vol. III, ediţie îngrijită de Petru Creţia, interpretările dialogurilor de Constantin Noica, Bucureşti, 1978).

Plotin, *Enneades* = *Plotini Enneades cum Marsilii Ficini interpretatione castigata*, iterum ediderunt Frid. Creuzer et Georg. Henricus Moser (...), Parisiis, Firmin Didot, 1896.

Quintilian, *Institutio oratoria* = *Marci Fabii Quintiliani institutionis oratoriae libri XII*, edidit Ludwig Radermacher, Leipzig, Teubner, 1971 (trad. rom.: M. Fabius Quintilianus, *Arta oratorică*, traducere, studiu introductiv, tabel cronologic, note, indici de Maria Hetco, vol. I—III, Bucureşti, 1975).

Sallustius, *Catilina* = *C. Sallustii Crispi Catilina*, *Iugurta* (...) edidit Alphonsus Kurfess, Leipzig, 1972.

Seneca, *Epistulae* = *L. Annaei Senecae ad Lucilium epistulae morales* recognovit (...) C. D. Reynolds, tom. I—II, Oxonii, 1965.

Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* = *Sexti Empirici adversus mathematicos libros quinque*, în

Sexti Empirici opera, recensuit Hermannus Mutschmann, vol. II, Lipsiae, 1914.

SVF = *Stoicorum veterum fragmenta* (...) collegit Joannes ab Arnim, vol. I—III, Lipsiae, 1903—1905, vol. IV (indices), Lipsiae, 1924.

Tacitus, *Dialogus de oratoribus* = Tacit, *Dialogul despre oratori*, text [latin] şi traducere de H. Mihăescu, Iaşi, 1946.

Terentius, *Andria/Eunuchus* = *P. Terentii Afri comoediae*, iterum recensuit Alfredus Fleckeisen, Lipsiae, 1916.

Varro, *De lingua latina* = Marcus Terentius Varro, *De lingua latina* quae supersunt, recensuerunt Georgius Goetz et Fridericus Schoell (...), Lipsiae, Teubner, 1910.

Virgilius, *Aeneis* = *Publii Virgilii Maronis Aeneis* (...), în VIRGILIUS, O. (trad. rom.: Vergilius, *Eneida*, traducere de George Coşbuc, ediţie îngrijită, note şi prefaţă de Stella Petecel, Bucureşti, 1980).

Virgilius, *Georgica* = *Publii Virgilii Maronis georgicon libri quatuor* (...), în VIRGILIUS, O.

VIRGILIUS, O. = *Publii Virgilii Maronis opera* (...), acurate recensuit C. H. Weise, nova editio stereotypa, Lipsiae, sumtibus et typis Caroli Tauchnitii, 1844.

B. Autori moderni

ACKRILL = *Aristotle's Categories and De Interpretatione*, Translated with Notes by J. L. Ackrill, Oxford, 1963.

AMACKER = René Amacker, *Entre syntaxe et sémantique: L'ambiguité par alternant en latin*, în

„Cahiers Ferdinand de Saussure", 40 (1986), p. 61—74.

ARENS = Hans Arens, *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, Band 1, *Von der Antike bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, 1974.

AYERS = Robert H. Ayers, *Language, Logic, and Reason in the Church Fathers. A Study of Tertulian, Augustine, and Aquinas*, Hildesheim/New York, 1979.

BALLY = Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*[4], Bern, 1965.

BARATIN — DESBORDES = Marc Baratin et Françoise Desbordes, *Sémiologie et métalinguistique chez Saint Augustin*, in „Langages", XVI, 65, mars 1982, p. 75—89.

BARWICK, P. = Karl Barwick, *Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik*, Berlin, 1957.

BARWICK, P. K. = Karl Barwick, *Platons Kratylos und die stoische Sprachschöpfungslehre und Etymologie*, in „Abhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften", philologische-historische Klasse, 49/3, Berlin, 1957, p. 70—79.

BARWICK, Q. = K. Barwick, *Quintilians Stellung zu dem Problem sprachlicher Neuschöpfungen*, in „Philologus", XCI (1936), p. 89—113.

BOCHEŃSKI = J. M. Bocheński, *Formale Logik*, Freiburg/München, 1956.

BROWN = Peter Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*, London, 1969.

BROCHARD = V. Brochard, *Études de philosophie ancienne et de philosophie moderne*, Paris, 1926.

CHARPIN = François Charpin, *L'idée de phrase grammaticale et son expression en Latin* (Thèse), Paris, 1977.

CHRISTENSEN = Johnny Christensen, *An Essay on the Unity of Stoic Philosophy*, Copenhaga, 1962.

COLLART = Jean Collart, *Varron grammairien latin*, Paris, 1954.

COSERIU, A.S. = Eugenio Coseriu, *L'arbitraire du signe : Zur Spätgeschichte eines aristotelischen Begriffes*, in „Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen", 119 (1967), p. 81—112.

COSERIU, G. S. = Eugenio Coseriu, *Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Eine Übersicht.* Teil I., *Von der Antike bis Leibniz* [2], Tübingen, 1975.

CRECELIUS = *S. Aurelii Augustini de dialectica liber*, recensuit et adnotavit W. Crecelius, in „Jahresbericht über das Gymnasium zu Elberfeld", Elberfeldae, 1857.

DE RIJK = Rudolf P.G. De Rijk, *St. Augustine on Language*, in Charles E. Gribble (ed.), *Studies Presented to Professor Roman Jakobson by His Students*, Cambridge (Mass.), 1968, p. 91—104.

DI CESARE = *Donatella Di Cesare, Il problema logico-funzionale del linguaggio in Aristotele*, in LOGOS SEMANTICOS, p. 21—29.

DUCHROW = Ulrich Duchrow, *Sprachverständnis und biblisches Hören bei Augustin*, Tübingen, 1965.

DUCHROW, S. = Ulrich Duchrow, *'Signum' und 'superbia' beim jungen Augustin (386—390)*, in

„Revue des études augustiniennes", VII (1961), p. 369—372.

ECO = Umberto Eco, *Semiotics and the Philosophy of Language*, London, 1984.

EGLI = Urs Egli, *Zur stoischen Dialektik*, Basel, 1967.

EISLER = Rudolf Eisler, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*[4], historisch-quellenmässig bearbeitet, I, A-K, Berlin, 1927.

ERNOUT—MEILLET = A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots* [4], Paris, 1967.

ERNOUT, M. H. = A. Ernout, *Morphologie historique du latin* [2], Paris, 1935.

FISCHER = Balduin Fischer, *De Augustini libro qui est de dialectica* (Diss.), Jena, 1918.

FREDE, L. = Michael Frede, *Die stoische Logik*, Göttingen, 1974.

FREDE, P. = Michael Frede, *Principles of Stoic Grammar*, in RIST, S., p. 27—75.

FUCHS = H. Fuchs, *Enkyklios Paideia*, in Theodor Klauser (ed.), *Reallexicon für Antike und Christentum*, Stuttgart, vol. V, col. 365—398.

GENTINETTA = P. M. Gentinetta, *Zur Sprachbetrachtung bei den Sophisten und in der stoisch-hellenistischen Zeit*, Winterthur, 1961.

GILSON = Étienne Gilson, *Introduction à l'étude de Saint Augustin*, Paris, 1929.

GODEL, H. = R. Godel, *Homonymie et identité*, in „Cahiers Ferdinand de Saussure", 7 (1948), p. 5—15.

GODEL, S.R. = Robert Godel, *Similitudines rerum (St. Augustin, Conf. X, 8, 14)*, in „Cahiers Ferdinand de Saussure", 38 (1984), p. 201—204.

GRAESER = Andreas Graeser, *The Stoic Theory of Meaning*, in RIST, S., p. 77—100.

HAGENDAHL = Harald Hagendahl, *Augustine and Latin Classics*, vol. I, *Testimonia*, with a Contribution on Varro by Burkhart Cardauns, Göteborg, 1967.

HALLER = Rudolf Haller, *Untersuchungen zum Bedeutungsproblem in den antiken und mittelalterlichen Philosophie*, in „Archiv für Begriffsgeschichte", VII (1962), p. 57—119.

JACKSON, A. = *Augustine, De Dialectica*, Translated with introduction and notes by B. Darrell-Jackson, from the text newly edited by Jan Pinborg, Dordrecht/Boston, 1975.

JACKSON, T.S. = B. Darrell-Jackson, *The Theory of Signs in St. Augustine's De doctrina christiana*, in „Revue des études augustiniennes", XV (1969), p. 9—49.

KÖRNER = F. Körner, *Das Sein und der Mensch. Die existentielle Seiensentdeckung des jungen Augustin*, Freiburg/München, 1959.

KRETZMANN = Norman Kretzmann, *History of Semantics*, in *The Encyclopaedia of Philosophy*, New York/London, 1967, vol. VII, p. 358—406.

LABRIOLLE = Pierre de Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, Paris, 1920.

LIEB = Hans-Heinrich Lieb, *Das 'semiotische Dreieck' bei Ogden und Richards: eine Neuformulierung des Zeichenmodells von Aristoteles*, in LOGOS SEMANTIKOS, p. 137—156.

LOGOS SEMANTIKOS = Jurgen Trabant (ed.), *Logos semantikos: studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu*, Berlin/New York/Madrid, Vol. I, 1981.

LLOYD = A. C. Lloyd, *Grammar and Metaphysics in the Stoa*, in LONG, P.S., p. 58—74.

LONG, D. = A. A. Long, *Dialectic and the Stoic Sage*, in RIST, S., p. 101—124.

LONG, L. T. = A. A. Long, *Language and Thought in Stoicism*, in LONG, P. S., p. 75—113.

LONG, P. S. = A. A. Long (ed.), *Problems in Stoicism*, London, 1971.

MALMBERG = Bertil Malmberg, *Signes et symboles. Les bases du langage humain*, Paris, 1977.

MARKUS= R. A. Markus, *St. Augustine on Signs*, in „Phronesis", II (1957), p. 60—83.

MARROU, A. E. = H. -I. Marrou, *Saint Augustin et l'encyclopédisme philosophique*, in „Revue des études latines", XII (1934), p. 280—283.

MARROU, S. A. = H. -I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique* [4], Paris, 1958.

MATES = Benson Mates, *Stoic Logic* [2], Berkeley, 1961.

MAYER = Cornelius Petrus Mayer, *Die Zeichen in der geistigen Entwicklung und in der Theologie des jungen Augustins*, Würzburg, 1969.

MORÁN = José Morán, *San Agustín y la Escolástica*, in „Augustinianum", X (1970), p. 118—141.

MULLER = Fredericus Muller, *De veterum, imprimis Romanorum studiis etymologicis*, I, Trajecti ad Rhenum, 1910.

MUNTEANU, D. R. = Eugen Munteanu, *Natura semiotică a raporturilor dintre dialectică şi retorică la Aurelius Augustinus*, în Elena Puha, Petru Ioan, Petre Dumitrescu (ed.) , *Filosofia şi problematica lumii contemporane*, Iaşi, 1986, p. 105—114.

MUNTEANU, L. M. = Eugen Munteanu, *Asupra distincţiei limbaj-obiect — metalimbaj în lucrările lui Augustin „De dialectica" şi „De Magistro"*, în „Anuar de lingvistică şi istorie literară", Iaşi, XXXI (1986—1987), A-lingvistică, p. 2—21.

MURPHY = James J. Murphy, *The Metarhetorics of Plato, Augustine and McLuhan. A Painting Essay*, în „Philosophy & Rhetoric", IV (1971), nr. 4, p. 201—214.

NUCHELMANS = Gabriel Nuchelmans, *Theories of the Proposition. Ancient and Medieval Concepts of the Bearers of Truth and Falsity*, Amsterdam/ London, 1973.

OGDEN — RICHARDS = C. K. Ogden, I. A. Richards, *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism* [10]. With supplementary essays by B. Malinowsky and F. G. Crookshank, London, 1949.

PÉPIN = Jean Pépin, *Saint Augustin et la dialectique*, Villanova, 1976.

PINBORG, L. S. = Jan Pinborg, *Logik und Semantik im Mittelalter. Ein Überblick*, mit einem Nachwort von Helmut Kohlenberger, Stuttgart, 1972.

PINBORG, S. S. = Jan Pinborg, *Das Sprachdenken der Stoa und Augustins Dialektik*, în „Classica et mediaevalia", XXIII (1962), p. 148—177.

POHLENZ = Max Pohlenz, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung* [5], Göttingen, 1978.

PRANTL = Carl Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, I, Leipzig, 1855.

QUICHERAT = L. Quicherat, A. Daveluy, *Dictionnaire latin—français* [51], Paris, 1922.

RIST, S. = John M. Rist (ed.), *The Stoics*, Berkeley/Los Angeles/London, 1978.

ROGUET = R. P. Roguet, *Commentaire de la Somme théologique*, Paris, 1945.

ROTTA = P. Rotta, *La filosofia del linguaggio della Patristica e della Scolastica*, Torino, 1909.

RUEF = Hans Ruef, *Augustin über Semiotik und Sprache. Sprachtheoretische Analysen zu Augustins Schrift „De Dialectica" mit einer deutschen Übersetzung*, Bern, 1981.

SCHMIDT, S. G. = *Stoicorum grammatica*, composuit Rudolphus Schmidt, Halle, 1839 (reeditare fotomecanică, Amsterdam, 1967).

SCHMIDT, K. = Kurt Schmidt, *K. Barwick, Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik* (recenzie), în „Gymnasium", 67 (1960), p. 249—251.

SCHOBINGER = Jean-Pierre Schobinger, *Augustins Einkehr als Wirkung seiner Lektüre. Die admonitio verborum*, în Helmut Holzhey, Walther Ch. Zimmerli (ed.), *Esoterik und Exoterik der Philosophie. Beiträge zu Geschichte und Sinn philosophischer Selbstbestimmung*, Basel/Stuttgart, 1977, p. 70—99.

SCHRÖTER = Robert Schröter, *Studien zur varronischen Etymologie*, I, Wiesbaden, 1959.

SIMONE = Raffaele Simone, *Sémiologie augustinienne*, în „Semiotica", VI ((1972), p. 1—31.

STEINTHAL = H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, mit besonderer Rücksicht auf die Logik*, zweite vermehrte und verbesserte Auflage, I, Berlin, 1890, II, Berlin, 1891 (reproducere fotomecanică, Bonn, 1961).

THIMME = W. Thimme, *Augustins geistige Entwicklung in den Jahren nach der Bekehrung*, Berlin, 1908.

TODOROV = Tzvetan Todorov, *Teorii ale simbolului*, traducere de Mihai Murgu, prefață de Maria Carpov, București, 1983.

UEBERWEGS = Friedrich Ueberwegs, *Grundriss der Geschichte der Philosophie* [13], II, *Die patristische und scholastische Philosophie*, herausgegeben von Bernhard Geyer, Basel/Stuttgart, 1956.

WALD, A. = Lucia Wald, *Observații asupra conceptului de ambiguitate în opera lui Aurelius Augustinus*, în I. Coteanu, Lucia Wald (ed.), *Probleme de lingvistică generală*, vol. VII, București, 1977 p. 117—126.

WALD, F. L. = Lucia Wald (ed.), *Filosofia limbajului — din antichitate pînă în secolul al XVIII-lea* (în texte și studii), București, 1983.

WALD, T. S. = Lucia Wald, *La terminologie sémiologique dans l'oeuvre de Aurelius Augustinus*, în „Actes de la XXe Conférence Internationale d'Études Classiques Eirene" (Cluj-Napoca, 2—7 octobre 1972), București/Amsterdam, 1975, p. 89—96.

WALDE — HOFMANN = *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* von A. Walde, 3., neubearbeite Auflage von J. B. Hofmann, erster Band A—L, Heidelberg, 1938.

WIENBRUCH = Ulrich Wienbruch, „*Signum*“, „*significatio*“ *und* „*illuminatio*“ *bei Augustin* in Albert Zimmermann (ed.), *Der Begriff der „repraesentatio“ im Mittelalter. Stellvertretung, Symbol, Zeichen, Bild*, Berlin, 1971, p. 76 — 93.

WITTGENSTEIN = L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, Oxford, 1953.

CUPRINS

Introducere 5
Sumar analitic 33
De dialectica. Text şi traducere..... 35
Note explicative şi comentarii 130
Sigle şi bibliografie 219

Tehnoredactori: MARIANA RĂDULESCU,
FLORICA PÂSLARU
Corector: CORNELIA DOINA RUȘTI

Format carte 32/70×100. Coli tipar 7,50

Comanda 13/229
Întreprinderea poligrafică „13 Decembrie 1918",
ROMÂNIA

COLECȚIA

φ

Prezentul opuscul pune la dispoziția publicului românesc unul din textele cele mai citite și mai intens studiate în Evul mediu latin. Abordînd reflecția filozofică din perspectiva limbajului, Augustin ajunge să transforme dialectica stoico-aristotelică într-o adevărată teorie semiologică. Cunoașterea nemijlocită a textelor justifică aprecierea sa drept „cel mai mare semiotician al Antichității", ca „adevărat întemeietor al acestei direcții de cercetare". Prin raportare la doctrina augustiniană, teoriile saussuriene pot apărea adevărate „supraviețuiri arheologice".

ISBN 973-28-0176-X

Lei 59

HUMANITAS